

Geen kopietjes meer

*Seksuele voorlichtingsmaterialen en seksuele voorlichting aan
dove kinderen en jongeren*

Els Kok en Marja van Middelaar

Utrecht: Kenniscentrum TransAct (2003)

In opdracht van de FODOK en gefinancierd door het Ministerie van VWS

Colofon

Geen kopietjes meer. Seksuele voorlichtingsmaterialen en seksuele voorlichting aan dove kinderen en jongeren. Inventarisatie-onderzoek in opdracht van de FODOK, gefinancierd door het Ministerie van VWS
Onderzoekers en auteurs: Els Kok en Marja van Middelaar

2003, TransAct, Landelijk expertisecentrum seksespecifieke zorg en seksueel geweld
Postadres Postbus 1413, 3500 BK Utrecht
Telefoon 030-2326500
e-mail algemeen@transact.nl
website www.transact.nl

INHOUDSOPGAVE

1 Inleiding	1
<i>Achtergronden van het onderzoek</i>	1
<i>Doelgroepomschrijving</i>	1
<i>Situatieschets dovenonderwijs</i>	1
<i>Probleemstelling en onderzoeksvragen</i>	2
<i>Opbouw van het verslag</i>	3
2 Opzet en uitvoering	4
<i>Inleiding</i>	4
<i>De vraaggesprekken</i>	4
<i>De respondenten</i>	4
<i>Uitgangspunten vragenlijst</i>	5
3 Seksuele voorlichting aan dove kinderen en jongeren	6
<i>Inleiding</i>	6
<i>Doofheid en seksualiteit</i>	6
<i>Seksuele voorlichting in het speciaal onderwijs</i>	7
<i>Dove jongeren met gedragsproblematiek</i>	12
4 Voorlichtingsmaterialen	14
<i>Inleiding</i>	14
<i>Primair onderwijs</i>	14
<i>VSO en Praktijkgericht onderwijs</i>	17
<i>Voorlichtingsmateriaal: wensen en behoeften</i>	18
<i>Ondersteuning vanuit management / deskundigheidsbevordering</i>	19
<i>Deskundigheid docenten</i>	19
<i>Schoolklimaat</i>	20
5 Conclusies en aanbevelingen	22

1 Inleiding

Achtergronden van het onderzoek

Al enige jaren vraagt de Nederlandse Federatie van Ouders van Dove Kinderen (FODOK) aandacht voor de problematiek van seksueel misbruik van doven. Belangrijke voorwaarde voor een adequate aanpak hiervan is onder andere de ontwikkeling van geschikt en toegankelijk voorlichtingsmateriaal voor de doelgroep. Het uitgangspunt daarbij is dat een goede seksuele voorlichting preventief kan werken voor seksueel misbruik. Daarbij is het van belang om binnen de seksuele voorlichting aandacht te besteden aan de voor dove mensen specifieke aspecten.

Dit onderzoek is in opdracht van de FODOK verricht en richt zich op de inventarisatie van bestaand materiaal dat in het dovenonderwijs gebruikt wordt, op grond waarvan aanbevelingen kunnen worden gedaan voor verdere ontwikkeling van materiaal en beleid op het terrein van seksuele vorming en voorlichting en preventie van seksueel misbruik. Onder andere omdat het idee bestaat dat op individuele scholen en/of instellingen gebruik wordt gemaakt van zelf ontwikkeld of aangepast materiaal voor doven, leek het zinvol om eerst te kijken naar het aanwezige materiaal en daarover de mening te vragen van diegenen die seksuele voorlichting geven. Vervolgens kunnen aanbevelingen voor nieuw materiaal worden geformuleerd.

Ter ondersteuning van het onderzoek is een begeleidingscommissie samengesteld bestaande uit: Mariën Hannink (beleidsmedewerker FODOK), Marjan Elzer (Seminarium voor Orthopedagogiek), Pascalle Hessels (SPV, divisie ACB, Viataal), Rik Jaspers (ouder en bestuurslid FODOK), Jeanny van den Berg (hoofd scholing TransAct).

Doelgroepomschrijving

Naar schatting wonen in Nederland tussen de 10.000-13.000 mensen die doof zijn of een ernstige gehoorstoornis hebben. Begin 1997 volgden in geheel Nederland 848 dove of ernstig slechthorende leerlingen van 6-12 jaar onderwijs op een school voor doven of slechthorenden, of ontvingen ambulante begeleiding van deze scholen. Naar schatting zijn daarnaast 130 kinderen van 6-12 jaar niet bekend bij de doven- en slechthorendenscholen, terwijl ze wel aan de gehanteerde definitie van doofheid of ernstige slechthorendheid voldoen. Het totaal aantal kinderen van 6-12 jaar in Nederland met doofheid of ernstige slechthorendheid zou dus komen op 978, ongeveer 140 voor elk jaarcohort. (bron: RIVM, Nationale Kompas Volksgezondheid). Werkelijk betrouwbare bronnen over het aantal doven of ernstig slechthorenden in Nederland zijn niet voorhanden.

Door de verbeterde elektronische hoorapparaten (cochleaire implantaten: CI), maar ook door vroege opsporing en het tijdig aanbrengen van de apparaten, functioneren sommige kinderen met gehoorverliezen van meer dan 90 [dB](#) (traditioneel 'doof ') nu als slechthorend. De gevolgen (kunnen) zijn dat meer kinderen regulier onderwijs gaan volgen.

Situatieschets dovenonderwijs

In het verleden had de zorg voor mensen met auditieve beperkingen in hoofdzaak een intramuraal karakter. Men kende doveninternaten. Deze vorm van zorgverlening vormt echter nog maar een klein deel van de zorg, zoals die door instellingen voor mensen met

auditieve beperkingen wordt geleverd. Veel zorgverlening wordt nu ambulante of semimuraal geleverd (Van der Kwartel & Barnhard, 2001)¹.

In Nederland zijn drie doveninstellingen die onderwijs bieden aan dove (en slechthorende) kinderen en jongeren: Koninklijke Effatha Guyot Groep, Viataal en de Koninklijke Aurisgroep. De Effatha Guyot Groep is een organisatie voor onderwijs, zorg en dienstverlening aan doven, slechthorenden en communicatief beperkten. De organisatie bestaat uit een groot aantal scholen en afdelingen, verspreid over meer dan 25 locaties. Viataal is ontstaan uit een fusie tussen het Instituut voor Doven en de Mgr. Terwindtstichting en profileert zich als een nationaal en internationaal centrum voor voorlichting, consultatie, diagnostiek, onderwijs, behandeling en begeleiding aan auditief en communicatief beperkte mensen. De divisie onderwijs telt vijf scholen. De Koninklijke Aurisgroep biedt onderwijs, begeleiding en (audiologische) zorg aan mensen met auditieve en/of communicatieve problemen. De organisatie omvat centra voor onderzoek en advies, scholen voor speciaal onderwijs, audiologische centra en specifieke dienstverlening.

Respondenten van alle drie de organisaties bevestigen de tendens dat steeds meer dove, normaal begaafde jongeren na het speciaal onderwijs het regulier voortgezet onderwijs instromen. Dat vereist aanpassingen, zowel voor de school als voor de jongeren. Een tolk is onontbeerlijk voor dove leerlingen op een reguliere school. Ook krijgen de leerlingen ambulante begeleiding vanuit de doveninstellingen.

Het gevolg van de integratie van doven in het regulier onderwijs is dat de populatie van de dovenscholen verandert. De kinderen die 'alleen maar' doof zijn stromen uit, waardoor op de instituten vooral kinderen met meer handicaps verblijven. Ook is een stijgend aantal leerlingen, soms meer dan de helft, van allochtone komaf. Allochtone doven hebben naast hun doofheid ook te maken met hun eigen culturele achtergrond. Dat maakt hen binnen de groep van -autochtone- doven tot een aparte groep. Bovendien spreekt hun directe familie meestal de taal van het land van herkomst en gebruikt men weinig gebarentaal. Allochtone doven zijn de snelst groeiende groep doven.

Alle dovenscholen huldigen tegenwoordig het 'tweetaligheidsprincipe'; daarbij is naast het gesproken Nederlands een belangrijke rol weggelegd voor de Nederlandse Gebarentaal. Knoors: „De balans tussen gebarentaal en gesproken taal is in de loop der tijd onder invloed van diverse externe factoren verschoven. Pas in het begin van de jaren tachtig werd gebarentaal weer belangrijker.“²

Probleemstelling en onderzoeksvragen

Het doel van het onderzoek is een inventarisatie (en analyse) van materialen op het gebied van seksualiteit, seksuele voorlichting en preventie, signalering en aanpak van seksueel misbruik van doven om te komen tot een beschrijving van noodzakelijke acties op deze terreinen ten behoeve van dove kinderen en jongeren, hun horende en dove ouders en dove en horende school/instituutsmedewerkers (Projectaanvraag FODOK, 2002).

Vragen die hieraan ten grondslag liggen, zijn:

- Welke materialen worden bij de voorlichting gebruikt?
- Welke thema's worden in de voorlichting behandeld?
- Welke eisen stelt 'het doof zijn' aan de gebruikte materialen?
- Hoe wordt het materiaal beoordeeld?
- Welke wensen en behoeften bestaan er ten aanzien van voorlichtingsmateriaal voor dove kinderen en jongeren?

---

¹ Kwartel AJJ van der, Barnhard MC., *Deelbrancherapport Gehandicaptenzorg*. In: Prismant/VWS, Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Brancherapport Volksgezondheid, Deelrapport Care. Den Haag: Prismant/VWS, 2001

² Hans Knoors geciteerd in NRC-profiel 'Doven', 2001

- Wat zijn de voorwaarden om met gebruikmaking van voorlichtingsmaterialen tot een goede seksuele voorlichting te komen?

Het onderzoek is toegespitst op dove en zeer slechthorende kinderen en jongeren, al dan niet met gedragsproblematiek, die gebruik maken van alternatieve communicatie.

Meervoudig gehandicapte dove kinderen en jongeren vallen hierbuiten¹. Aangezien tegenwoordig het merendeel van de populatie bij internaten van doveninstellingen uit meervoudig gehandicapten bestaat, hebben wij ons in de inventarisatie geconcentreerd op leerkrachten op SO, VSO en praktijkgerichte opleidingen, op ouders en op 'externe' deskundigen.

Opbouw van het verslag

In hoofdstuk 2 worden de opzet van het onderzoek, de respondenten en de vragen die tijdens het onderzoek zijn gesteld, beschreven. Hoofdstuk 3 gaat over wat er daadwerkelijk wordt gedaan aan seksuele voorlichting en wat de onderlinge verschillen zijn. In hoofdstuk 4 wordt een overzicht van de belangrijkste gebruikte materialen gegeven. Daarnaast worden de ervaringen en kritiek van de respondenten op dat materiaal en de wensen en behoeften die er bestaan ten aanzien van nieuw materiaal geschetst. Hoofdstuk 5 bevat de conclusies en aanbevelingen.

---

¹ De FODOK werkt momenteel aan het MGplus-project, gericht op meervoudig gehandicapte doven. Een deelproject daarvan betreft richtlijnen met betrekking tot seksuele voorlichting en preventie, signalering en aanpak van seksueel misbruik.

2 Opzet en uitvoering

Inleiding

Voor het onderzoek zijn interviews op locatie gehouden met leerkrachten binnen het dovenonderwijs die seksuele voorlichting geven, andere betrokkenen binnen de doveninstellingen (projectleiders, coördinatoren) en met ouders van dove kinderen. De eerste contacten werden met behulp van de FODOK gelegd. Vervolgens kregen we al snel via de contactpersonen namen toespeeld van andere mensen. Een aantal van de geïnterviewde mensen is erg bevlogen als het gaat om deze thematiek en kon ons veel vertellen over wat zij doen, waar zij tegenaan lopen en wat zij zouden willen.

Aangezien het merendeel van de dove kinderen – zeker in het speciaal onderwijs – thuis woont en op en neer reist, hebben we ons geconcentreerd op de onderwijsinstellingen en op de ouders. In Groningen en in Zoetermeer zijn leefgroepen waar dove jongeren intern verblijven en waar seksuele voorlichting wordt gegeven of zou moeten worden gegeven. Wegens tijdgebrek is dit circuit buiten het onderzoek gebleven.

De vraaggesprekken

Aan de hand van onderzoeksvragen, literatuur en na overleg met de begeleidingscommissie is een open thema-/vragenlijst opgesteld (zie bijlage). De vragen gaan in op wat er daadwerkelijk gebeurt aan seksuele voorlichting, aan wie de seksuele voorlichting gegeven wordt, welke thema's behandeld worden, met welke materialen gewerkt wordt en de bruikbaarheid hiervan, en op de wensen ten aanzien van nieuw te ontwikkelen materialen. De sociaal-emotionele ontwikkeling, die een basis legt voor de sociaal-seksuele ontwikkeling, begint al op jonge leeftijd, bij 2-3 jaar. Om dit te stimuleren is in 1987 het PAD-leerplan door de FODOK uit de VS naar Nederland gehaald. Deze methode is binnen het dovenonderwijs geïntroduceerd en werd destijds goed ontvangen. In ons interview hebben wij expliciet gevraagd naar de ervaringen met PAD en de wijze waarop nu de sociaal-emotionele ontwikkeling binnen het onderwijs wordt gestimuleerd.

Er is binnen de vraaggesprekken bewust ruimte gehouden voor eigen inbreng van de contactpersonen. De interviews namen gemiddeld anderhalf à twee uur in beslag. Een aantal interviews met mensen wier naam we doorkregen, terwijl we op de bewuste instelling aan het werk waren, is op een later tijdstip telefonisch afgenomen.

De respondenten

Van alle drie de organisaties zijn medewerkers binnen het speciaal onderwijs en het speciaal voortgezet onderwijs geïnterviewd. Daarnaast zijn er diverse respondenten die vanwege hun functie of achtergrondkennis als sleutelfiguur betiteld kunnen worden. Omdat doven met gedragsproblematiek in de doelgroep zijn meegenomen, zijn ook medewerkers van Woon-, werkprojecten, een onderdeel van de Koninklijke Effatha Guyot Groep voor dove jongeren met ernstige gedragsproblemen, en van De Kersenboom, Unit van dove jongvolwassenen en volwassenen met ernstige gedragsproblematiek van Hoeve Boschoord, geïnterviewd. Een lijst met de geïnterviewde medewerkers staat in bijlage I. De namen van ouders zijn anoniem gehouden.

Uitgangspunten vragenlijst

Onder seksuele voorlichting verstaan wij het geven van informatie over medische, emotionele en psychosociale aspecten van seksualiteit. Seksuele vorming is gericht op de wisselwerking tussen individu en omgeving en de manier waarop maatschappelijke normen en waarden die individuele beleving kleuren en meebepalen¹. Zowel seksuele voorlichting als seksuele vorming zijn onderwerp van het onderzoek. Voor het gemak wordt in het vervolg alleen de term 'seksuele voorlichting' gebruikt, terwijl beide wordt bedoeld. Een goede sociaal-emotionele ontwikkeling ligt aan de basis van de sociaal-seksuologische ontwikkeling. Aan de sociaal emotionele ontwikkeling van auditief gehandicapte kinderen moet extra aandacht gegeven worden. Het risico dat deze ontwikkeling niet geheel naar wens verloopt, is door de auditieve handicap groter dan bij horende kinderen. Het ontwikkelen van en het leren praten over gevoelens, het leren opkomen voor zichzelf, het leren van allerlei gedragsregels, het leren accepteren van de handicap en er goed mee leren omgaan, vraagt om een gerichte en doordachte aanpak. Bij de interviews is daarom ook altijd gevraagd naar de sociaal-emotionele vorming.

Seksueel misbruik is iedere interactie waarin iemand ertoe wordt gedwongen seksuele handelingen te ondergaan of uit te voeren. Onder dwang wordt verstaan iedere situatie, waarin het slachtoffer niet het gevoel heeft te kunnen weigeren of zich aan de situatie te onttrekken. Dwang kan variëren van psychologische druk of chantage tot fysiek geweld. (G. Boland, Seksueel geweld aan de orde, 1991; geciteerd in FODOK, Een duidelijk gebaar, 2001).

Ons uitgangspunt is dat een goede seksuele voorlichting bijdraagt aan de preventie van seksueel misbruik. Dit wil niet zeggen dat (preventie van) seksueel misbruik het uitgangspunt moet zijn bij het geven van seksuele voorlichting, integendeel zelfs. Het is belangrijk om een positieve insteek te hebben als het gaat om seksualiteit.

Het doel van seksuele voorlichting is uiteindelijk om kinderen en jongeren in staat te stellen hun seksualiteit positief te beleven op een wijze die voor henzelf en voor de ander prettig en veilig is. Seksuele voorlichting is meer dan het geven van medisch-technische informatie. Het gaat evenzeer, zo niet meer om de emotionele en psychosociale aspecten van seksualiteit.

---

¹ (Bosch en Suykerbuyk, *Seksuele voorlichting aan mensen met een verstandelijke handicap*, 2000: p. 45)

3 Seksuele voorlichting aan dove kinderen en jongeren

Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we in op wat binnen de onderwijsinstellingen daadwerkelijk gedaan wordt aan seksuele voorlichting en op welke manier. Daarvoor maken we eerst duidelijk, waarom seksuele voorlichting aan dove kinderen en jongeren belangrijk is en meer aandacht behoeft. Daaruit blijkt dat er specifieke eisen aan seksuele voorlichting aan dove kinderen en jongeren worden gesteld. Het gaat dan om meer dan voor doven toegankelijk materiaal alleen. Hierbij putten we uit de literatuur en uit gesprekken met deskundigen (onder meer uit de begeleidingscommissie) en respondenten.

Doofheid en seksualiteit¹

Een doof kind groeit doorgaans op in een overwegend horende omgeving. Een goed contact met die omgeving is van essentieel belang voor de harmonische ontwikkeling van het kind. Een optimale omgeving voor een doof kind wordt gevormd door ouders die met hem of haar kunnen communiceren en zijn of haar doofheid accepteren. Ook dan nog is het dove kind ernstig belemmerd in het leren van de spreektaal en dus ook in het leren lezen van die taal. Door hun handicap kunnen doven dus veel minder gemakkelijk allerlei informatie verwerven. 'Incidental learning', het toevallige, terloopse leren waardoor horende kinderen en pubers veel van hun kennis over seksualiteit vergaren, is voor doven bijna onmogelijk. Een kind dat onvoldoende geïnformeerd is over seksualiteit, grenzen, normen en waarden zal met betrekking tot seksualiteit 'goed' en 'slecht', 'normaal' en 'afwijkend' moeilijk kunnen onderscheiden en dus makkelijker slachtoffer of dader kunnen worden. Door hun handicap zijn dove kinderen meer en langduriger afhankelijk van volwassenen, waardoor zij minder makkelijk hun zelfstandigheid en assertiviteit kunnen ontwikkelen. Daarnaast hebben anderen vaak de neiging in aanwezigheid van een doof kind over diens hoofd heen te praten. Het kind voelt zich buitengesloten en niet serieus genomen. Gebrek aan zelfvertrouwen en assertiviteit en het vaak optredende isolement verhogen de kwetsbaarheid van een doof kind voor seksueel misbruik en maken dat het kind minder makkelijk een beroep kan doen op zijn omgeving.

Speciale aandacht vergt de tendens dat steeds meer dove jongeren het regulier onderwijs instromen. Juist in de puberteit ontstaan vaak intense banden met leeftijdsgenoten, belangrijk voor de identiteitsvorming en voor de ontwikkeling van autonomie. Dove pubers op een horende school ontberen een gemakkelijke communicatie met hun horende medeleerlingen, missen veel van de onderlinge interactie en zijn veel minder goed in staat tot het 'tussen de regels door leren', waarmee adolescenten veel van hun informatie over zichzelf, over relaties en over seksualiteit vergaren.

Cijfers uit diverse Amerikaanse onderzoeken wijzen erop dat 50% van de dove meisjes en 54% van de dove jongens slachtoffer van seksueel misbruik zouden zijn geweest. Dove en slechthorende kinderen zouden een groter risico lopen om verwaarloosd, mishandeld of seksueel misbruikt te worden dan horende kinderen. De daders van seksueel misbruik bij dove kinderen moeten vooral gezocht worden bij groepsleiders, oudere leerlingen en leeftijdgenoten. Cijfers over de Nederlandse situatie zijn niet bekend.

Een van de knelpunten die wordt genoemd met betrekking tot seksueel misbruik van doven is het tekort schieten van seksuele voorlichting. Met dove kinderen en jongeren wordt

---

¹ M. Hannink i.s.m. werkgroep Aanpak seksueel misbruik van doven, *Een duidelijk gebaar. Aanpak van seksueel misbruik van doven* (FODOK, 2001)

doorgaans minder vaak en minder genuanceerd over seksualiteit gesproken dan met horenden. Daar waar dove kinderen en jongeren juist meer dan horenden aangewezen zijn op seksuele voorlichting en vorming door hun ouders, begeleiders en leerkrachten lijkt er juist bij die groep een zekere gêne te bestaan om breed en genuanceerd het onderwerp aan de orde te stellen. Ook schiet de kennis van zogenaamde gevoelsgebaren bij de horende volwassene veelal tekort.

Seksuele voorlichting in het speciaal onderwijs

Het bekend worden van het seksueel misbruik op Viataal en de grote conferentie *Seks en zo* in december 2002 hebben ertoe geleid dat binnen de drie organisaties de belangstelling voor seksuele voorlichting een geweldige impuls heeft gekregen. Uit de interviews blijkt dat de aandacht voor seksuele voorlichting en het ten uitvoer leggen ervan steeds opnieuw een golfbeweging doormaakt. Na een aantal jaren waarin het thema hoog op de agenda van management en leerkrachten staat, vermindert de aandacht, vanwege diverse redenen, weer. Soms wordt dan seksuele voorlichting nog gegeven door de individuele leerkrachten, soms ook niet. Binnen een paar scholen is seksuele voorlichting, vaak door de inzet van het team, op de agenda blijven staan.

Op Viataal functioneert nu een werkgroep *Sociaal emotionele en seksuele vorming* die de ontwikkelingslijnen en leerlijnen moet vastleggen voor de vijf scholen van Viataal voor 4- tot 20-jarigen. Het geven van seksuele voorlichting was geen beleid en zeker geen structureel onderdeel van het onderwijsplan van de scholen. Sommige leerkrachten gaven op eigen initiatief seksuele voorlichting en of er iets gebeurde en wat er gebeurde, was dus erg leerkrachtafhankelijk.

Wettelijk kader

In de Wet op de Expertisecentra (27/03/2003) is het speciaal onderwijs en het speciaal voortgezet onderwijs onderverdeeld in vier clusters. Onderwijs aan dove kinderen, slechthorende kinderen en kinderen met ernstige spraakmoeilijkheden dan wel meervoudig gehandicapte kinderen met een van deze handicaps is ondergebracht in cluster 2. Wat betreft de inhoud van het onderwijs moet er aandacht zijn voor onder andere zintuiglijke oefening, lichamelijke oefening, bevordering van sociale redzaamheid en bevordering van gezond gedrag. De wijze waarop deze kerndoelen worden ingevuld, wordt door de school zelf bepaald. Daarnaast zijn in de wet regelingen opgenomen omtrent klachten en klachtencommissies.

Primair onderwijs

Structureel is seksuele voorlichting op de meeste scholen geen onderdeel van het onderwijsplan of de leerlijn. Op één school wordt dit jaar een leerlijn geïntroduceerd op basis van een bestaand lesprogramma (voor het regulier basisonderwijs), op een andere functioneert – in wisselende samenstelling en met wisselende resultaten – al enkele jaren een projectgroep die een doorlopende leerlijn seksuele voorlichting voor groep 1-8 van het speciaal onderwijs en voor de verlengde basisschool moet ontwikkelen. De thema's voor de verschillende jaren zijn al vastgesteld, maar nog niet uitgewerkt in lessen en bijbehorende materialen. Individuele leerkrachten geven in de groepen 7 en 8 seksuele voorlichting en hebben hierover onderling overleg. De ervaringen die leerkrachten tot nu toe hebben opgedaan, worden daarin meegenomen. De projectleden kregen tot voor kort geen enkele ondersteuning (in de vorm van uren of budget).

Op weer een andere school staat seksuele voorlichting wel omschreven in het leerplan. Het wordt gegeven in groep 7-8. Daarnaast zijn sociale vaardigheden in alle groepen onderdeel van het leerplan.

Binnen een aantal scholen maakte en maakt seksuele voorlichting geen structureel onderdeel uit van het totale onderwijsaanbod. De ervaringen wijzen uit dat structurele ondersteuning vanuit het management tezamen met enthousiasme vanuit het team nodig is voor inbedding van seksuele voorlichting. Omgekeerd blijkt ook dat het verloop onder leerkrachten gecombineerd met gebrek aan ondersteuning vanuit management leidt tot het wegebben van de aandacht voor voorlichting.

Eén school bood tot voor kort zelf ontwikkeld projectgestuurd onderwijs, waarbinnen sociaal-emotionele en sociale vaardigheden een belangrijke plaats innamen. Seksuele voorlichting was een structureel onderdeel van het vak Wereldoriëntatie in de groepen 7 en 8. Omdat hun leermethode volgens de Onderwijsinspectie te weinig toetsmogelijkheden bood, zal in de toekomst voor dit vak gebruik worden gemaakt van een andere methode, waarbinnen seksuele voorlichting een geringe plaats heeft. De leerkrachten zullen de nieuwe methode hierop aanpassen.

Met seksuele voorlichting wordt in het speciaal onderwijs begonnen in groep 7, soms in groep 6. Dan gaat het om basale medisch-technische informatie (“niet te complex”) en om relaties en gevoelens (verliefd zijn). Aangezien het, zoals de meeste respondenten zeggen, nog niet echt speelt op deze leeftijd, wordt niet diepgravend op de onderwerpen ingegaan. Meestal gebeurt het in projectvorm, 2-4 uur per week, gedurende een aantal weken. Alle respondenten geven voorlichting (ook in lagere groepen) naar aanleiding van vragen of gebeurtenissen, bijvoorbeeld als een moeder van een leerling zwanger is. Afhankelijk van het niveau van de leerlingen worden deze thema’s meer of minder uitputtend behandeld. Ook onderschrijven alle respondenten het belang van sociaal-emotionele vorming op jonge leeftijd en geven ze allemaal aan dat daar op school aandacht aan wordt besteed. Deze aandacht is niet altijd gestructureerd. Zo is er op een basisschool op basis van het Engelse programma ‘Feeling yes/feeling no’ een eigen programma ontwikkeld (ja/nee gevoelens) dat vanaf het eerste leerjaar wordt toegepast. Deze school werkt projectgestuurd en in alle projecten komen ja/nee gevoelens, omgaan met elkaar en omgaan met problemen in het programma terug. Dit is ook de enige school waar zelfverdedigingscursussen worden gegeven.¹

PAD

Het Programma Alternatieve Denkstrategieën (PAD-leerplan) is een vertaling en bewerking van het Amerikaanse PATHS-curriculum. Dit leerplan is oorspronkelijk vertaald en in het Nederlandse dovenonderwijs geïntroduceerd door de FODOK. Het PAD-leerplan integreert elementen uit diverse psychologische stromingen, zoals de sociale leertheorie, de humanistische theorie, de sociaal-cognitieve ontwikkelingstheorie, psychoanalytische theorieën en de cognitieve leertheorie. Naast de lessen is er zeer veel aandacht voor transfer en generalisatie, en voor de professionele omgangsstijl van de leerkracht en van het schoolteam. Het kerndoel van het PAD-leerplan is het zelfstandig leren oplossen van problemen. Om dit doel te bereiken, volgen leerlingen klassikale lessen die een hiërarchische opbouw kennen. De lessen zijn gerangschikt rond de volgende onderwerpen: zelfwaardering; zelfcontrole; gevoelens; probleemoplossen. Het leerplan is gericht op kinderen van zes tot twaalf jaar. Sinds de introductie in Nederland in 1987 zijn er verschillende bewerkingen gemaakt om het programma geschikt te maken voor meer schoolsoorten. Speciaal voor jonge kinderen en voor jongeren met een jong ontwikkelingsniveau is het programma “Ik ga voor PAD” geschreven. In alle lessen staat hierin het stimuleren van de identiteitsontwikkeling centraal.

Alle respondenten kennen PAD. De ouders die zijn geïnterviewd, zijn enthousiast over PAD. Het kunnen herkennen en benoemen van gevoelens wordt door hen gezien als een voorwaarde om te kunnen communiceren over seksualiteit en intimiteit. Het programma wordt – in meerdere of mindere mate - toegepast binnen het basisonderwijs op de

---

¹ Zie hoofdstuk 4

Ammanschool, Effatha, Guyot, de Polanoschool en enkele scholen van Viataal. Het zal binnen alle Viataal-scholen worden ge(her)introduceerd. PAD wordt soms alleen in groepen voor moeilijk lerende kinderen en/of kinderen met gedragsproblemen gebruikt en soms worden er onderdelen van gebruikt binnen de eigen methode. Veelal wordt het bevestigend antwoord op de vraag of PAD op school gebruikt wordt, gevolgd door de opmerking dat het programma de laatste tijd verwaarloosd is. De wijze waarop PAD op de scholen wordt gebruikt, hangt sterk af van de ondersteuning en het enthousiasme van een zogenaamde PAD-coördinator die nieuwe leerkrachten in de methode introduceert en die de daadwerkelijke toepassing van de methode begeleidt en levend houdt. Het programma vergt bovendien de nodige flexibiliteit en creativiteit van de leerkracht.

Opvallend is dat de drie ouders erg lovend zijn over PAD, terwijl het programma bij medewerkers van scholen op meer weerstand stuit. Op een enkele uitzondering na zijn de leerkrachten wel van mening dat het een goede methode is, maar – naar hun zeggen – moet je er flexibel mee omgaan om het niet te laten verworden tot een trucje en om leerlingen te blijven motiveren. Het time-out idee dat erin zit, is een belangrijk aspect om steeds weer op terug te komen: dit overkomt je, wat kun je dan doen, welke keuzes kun je maken? Een paar respondenten vinden het programma te star. Het zou teveel voorschrijven hoe kinderen moeten reageren in plaats van hun sociaal-emotionele ontwikkeling te volgen. Kinderen worden voortdurend gedwongen naar zichzelf te kijken en er wordt niet aan hen gevraagd of ze naar zichzelf willen kijken. Kinderen geven op een gegeven moment sociaal wenselijke antwoorden, ze leren schermen met termen zonder echt te weten wat ze betekenen. Beter zou het zijn om het meer aan de kinderen aan te passen, te kijken wat er met de kinderen gebeurt en daar vervolgens op in te spelen.

Een deel van de kritiek is terug te voeren naar de eigenschappen van het PAD-leerplan zelf. Het is geen methode, zoals het in de interviews wel vaak wordt genoemd, die uit de kast getrokken kan worden. Het PAD-leerplan bestaat uit gedetailleerd uitgewerkte lessen van plusminus twee maal ruim een half uur per week, gedurende een groot deel van de basisschoolleeftijd. Tevens zijn er veel aanwijzingen voor de leerkrachten opgenomen om systematische generalisatie en transfer te bevorderen naar overige dagelijkse situaties. Om het PAD-leerplan met bijbehorende materialen aan te kunnen kopen en het programma in te voeren moet een school een twee- tot driedaagse teamcursus volgen. Daarbij wordt dringend aangeraden een - vooral in het eerste implementatiejaar intensieve - vorm van externe dan wel interne praktijkbegeleiding op te zetten. Met betrekking tot het denken en handelen van de leerkrachten wordt in het PAD-invoeringsprogramma benadrukt dat de verwachtingen met betrekking tot het ontwikkelingsniveau en -tempo van de leerlingen, en daarmee ook de lesinhouden, zoveel mogelijk moeten worden afgestemd op de eigen schoolpopulatie en de eigen klas. Daarbij moet de leerkracht ook steeds veel ruimte bieden aan interpersoonlijke verschillen tussen de kinderen. Het vergt dus nogal wat van de leerkrachten.¹

PAD verwatert op de scholen, zoals ook seksuele voorlichting verwatert, vanwege werkdruk van de leerkrachten en verschuiving van aandacht naar andere, soms door de overheid opgelegde, zaken zoals kennistoetsing. Soms wordt het PAD-programma nieuw leven ingeblazen, nadat is geconstateerd dat een bepaalde groep leerlingen moeilijkheden veroorzaakt of veroorzaakt heeft met basis sociale vaardigheden.

Op scholen worden ook andere programma's gebruikt voor de basale sociaal-emotionele ontwikkeling, zoals Leefstijltraining². Men ontwikkelt ook zelf alternatieven voor het aanleren van sociale vaardigheden, bijvoorbeeld door middagen te organiseren waarop de drie – kleine – groepen samen acties ondernemen, met als doel andere contacten buiten de eigen groep te maken. Door de kleine groepen hebben de kinderen erg veel met elkaar te maken

---

¹ Meer informatie over PAD staat in het themanummer van het Tijdschrift voor Orthopedagogiek. Jrg. 40 (2001) nr. 5

² Zie hoofdstuk 4

en hebben ze veelal dezelfde interactie. Deze middagen vinden sinds 2 jaar eens in de drie weken plaats. Al spelenderwijs komen dan thema's aan de orde, zoals netjes vragen en wachten op je beurt. Kleine voorvallen worden intensief uitgewerkt.

Voor iedere respondent is het evident dat binnen het dovenonderwijs veel en expliciet aandacht moet zijn voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van de kinderen en ook dat deze al op jonge leeftijd moet beginnen. Echter, niet overal zijn daarvoor voldoende mogelijkheden en randvoorwaarden aanwezig.

Praktijkgericht onderwijs en vso

De drie doveninstellingen hebben allemaal praktijkgericht onderwijs opgezet – hoewel het die naam officieel niet mag hebben – voor die leerlingen die het VSO op geen enkele manier kunnen behalen. Het niveau ligt laag tot zeer laag en het doel dat de scholen zich hebben gesteld, is niet zozeer kennisverwerving als wel leerlingen in staat stellen om zo goed mogelijk toegerust de samenleving in te gaan. De opleiding is vooral gericht op sociaal redzaam gedrag en op aangepaste beroepsmogelijkheden. Dit neemt niet weg dat kennisverwerving ook een belangrijke plaats inneemt, vooral als het gaat om taalverwerving, maar het behalen van een diploma is niet het belangrijkste.

Op scholen voor VSO is seksuele voorlichting een vast onderdeel van het vak biologie, waarbij een enkele keer de betreffende leerkracht een uitgewerkte methode heeft, waarbinnen veel ruimte is voor inbreng van de leerlingen.

Seksuele voorlichting is een onderdeel van de vakken biologie en / of gezondheidskunde. Het maakt deel uit van de lesmethodes die hiervoor worden gebruikt (bijvoorbeeld de Spondi-uitgave Zelfzorg) en behelst vooral medisch-technische en relationele vorming. Aan seksuele voorlichting / vorming worden weinig uren besteed: dit varieert van 16-30 uur per jaar, meestal in het eerste leerjaar. De respondenten zeggen altijd te reageren op vragen en gebeurtenissen, bijvoorbeeld bij grensoverschrijdend gedrag. Sowieso zijn sociale vaardigheden een belangrijk onderdeel van het gehele praktijkgerichte onderwijs. Aangezien het lesmateriaal dat door de verschillende methodes wordt aangereikt erg beperkt is, is de daadwerkelijke invulling van seksuele voorlichting sterk leerkrachtafhankelijk. Een leerkracht, die vijf meiden in de groep had die allen in het verleden seksueel waren misbruikt, vertelde dat ze een jaar lang vrijwel iedere dag op een of andere manier seksualiteit en relaties hadden besproken. Ze wilde de meiden meegeven dat seksualiteit ook prettig kan zijn en dat er veel meer aspecten aan vast kunnen zitten. Haar leerlingen hadden een actieve rol en overstelpten haar met vragen. Aan de andere kant zitten leerkrachten ook vast in hun lesprogramma en kunnen zij – ook al vinden zij het zelf belangrijk – niet meer tijd aan seksuele voorlichting besteden dan die paar uur in het jaar.

Steeds meer dove leerlingen stromen het regulier voorgezet onderwijs in. Het leerlingenaantal op het VSO van de doveninstellingen is drastisch teruggelopen. Het niveau van de leerlingen op het VSO is vooral VMBO of lager. Ook hier is seksuele voorlichting in de vakken biologie en gezondheidskunde (ofwel verzorging) ingebed en maakt het onderdeel uit van de gebruikte lesmethode. De voorlichting is verdeeld over zelfzorg en lichaamsverandering – de medisch-technische kant – en vriendschap en relaties – de psychosociale kant. Aan seksueel misbruik, gedragsregels, (interculturele) normen en waarden wordt binnen de lesmethoden nauwelijks aandacht besteed. Gemiddeld wordt in het tweede jaar aan seksuele voorlichting 2-4 uur per week gedurende 8-10 weken besteed. Of seksualiteit op andere tijdstippen nog aan de orde komt, is afhankelijk van de leerkracht en afhankelijk van incidenten die zich voordoen. Het aanbod aan voorlichting is vrij minimaal en het is niet duidelijk hoe het met het kennisniveau van deze leerlingen is gesteld. Vast staat dat binnen het VSO-onderwijs weinig ruimte is voor bespreking en begeleiding van de toepassing van deze kennis.

Ouders

De ouders die wij gesproken hebben, geven / gaven seksuele voorlichting aan hun dove en horende kinderen. Dit gebeurt zelden expliciet in de zin van dat er een of meerdere speciale gesprekken aan worden gewijd. Soms snijden de ouders onderwerpen aan naar aanleiding van televisieprogramma's (vooral soaps of Jerry Springer), soms lezen ze met hun kinderen boekjes uit de bibliotheek (of gaven deze aan hen). De boeken zijn altijd voor horende kinderen geschreven en zijn daardoor vaak te talig om goede en volledige informatie over te kunnen dragen. De ouders die wij gesproken hebben, vertelden dat hun kinderen vanaf een jaar of 8-10 duidelijk lieten merken dat zij liever niet met hun ouders over seksualiteit en vriendjes of vriendinnetjes spraken. Dat zochten ze zelf wel uit of daar praatten ze met vrienden over. Ouders maken niet echt gebruik van voorlichtingsmateriaal, uitgezonderd van de genoemde boeken.

Een algemeen probleem is dat ouders ten opzichte van hun (puber)kinderen een communicatie-achterstand hebben, in wat betreft gebaarvaardigheid, waardoor zij minder makkelijk en minder genuanceerd over allerlei zaken kunnen praten met hun dove puber. In die fase is de kans groot dat ouders steeds meer het zicht en de greep op het leven van hun dove pubers kwijtraken.

Duidelijk mag zijn dat horende ouders ondersteuning nodig hebben bij het van jongs af aan evenwichtig aanbieden van sociaal-emotionele en seksuele vorming.

Seksueel misbruik

Eigenlijk erkent iedere geïnterviewde dat dove kinderen en jongeren kwetsbaarder zijn voor seksueel misbruik dan horende: vanwege hun gebrek aan kennis over seksualiteit en omgangsvormen, vanwege hun grotere afhankelijkheid en vanwege de meer risicovolle situaties waarin zij verkeren. Veel dove kinderen weten niet hoe ze een ongewenste situatie moeten herkennen, laat staan hoe zij die zouden moeten stoppen.

Deze sensibiliteit voor de grotere kwetsbaarheid voor misbruik, gecombineerd met de misbruikervaringen op Viataal leidt ertoe dat veel van de geïnterviewde personen seksueel misbruik en grensoverschrijdingen op een of andere manier aan de orde stellen. Dit gebeurt lang niet altijd systematisch, maar meestal aan de hand van voorvallen. Men is er wel op gespist om seksualiteit en misbruik niet automatisch aan elkaar te koppelen, om te voorkomen dat seksualiteit bij voorbaat al een negatieve lading krijgt.

Door sommigen wordt aangegeven dat het belangrijk is seksueel misbruik en seksuele intimidatie apart en uitgebreid te behandelen. Dove kinderen moeten expliciet aangeboden krijgen hoe ze met anderen omgaan, want die informatie krijgen ze nergens vandaan.

Leerkrachten bepalen veelal zelf de wijze waarop seksueel misbruik 'besproken' wordt. Vaak leggen zij een relatie met 'hoe het voelt': ze proberen leerlingen aan te leren dat als iets niet goed voelt, dat er dan ook iets niet klopt. Bij seksuele handelingen horen 'jij en de ander' zich prettig te voelen. Dit aspect komt ook in de 'Leefstijl'methode terug die momenteel wordt geïntroduceerd op een aantal scholen. Preventie van seksueel misbruik kan op verschillende manieren vorm krijgen. Zoals eerder betoogd is een goede voorlichting over seksualiteit de beste preventie. Daarin horen gedragsregels, wederzijds respect en normen en waarden. Daarin horen ook verliefdheid, intimiteit en vertrouwen. En daarin horen ook de opspelende hormonen en hoe daarmee om te gaan. Weerbaarheids cursussen gaan nog een stap verder en laten de leerlingen fysiek ervaren hoe het voelt om nee te zeggen en te doen, wat dit concreet inhoudt. Fysieke weerbaarheid is belangrijk voor doven. Door hun doofheid hebben zij ook vaak evenwichtsstoornissen. Daardoor sta je als dove letterlijk minder stevig in je schoenen. Tevens leer je als doof kind niet om je af te weren. Artsen en andere medici moeten aan je lichaam zitten en je hebt je hiernaar maar te voegen. Expliciete en structurele aandacht voor preventie van misbruik kwamen we zelden tegen.

Er is een groot gebrek aan materiaal over seksueel misbruik voor dove kinderen en jongeren. Het boekje van de Fodok 'Wat is seksueel misbruik' is verouderd en men noemt het 'geen prettig boek' om samen met kinderen te behandelen. Onlangs is in de Troef-reeks 'Laura's geheim' verschenen. Een leerkracht kende en gebruikte het en het is in ieder geval belangrijk om deze publicatie onder de aandacht te brengen. Als leesboek is het een mooi hulpmiddel, maar dit alleen kan het gebrek aan lesmateriaal niet vullen. Daarnaast wordt verschillende malen de behoefte uitgesproken naar een video die als aanleiding voor gesprekken over omgaan met elkaar, respect en grenzen gebruikt kan worden. Zoiets als de video 'Buitenspel', maar dan aangepast. Er is behoefte aan dove rolmodellen, aan voorbeelden uit de dovenwereld.

Normen en waarden

In een aantal gesprekken werd gerefereerd aan het bestaan van andere omgangsvormen en –normen in de dovencultuur. Deze mening wordt door lang niet iedereen gedeeld. Doven onderling zouden op een andere manier met elkaar omgaan, elkaar eerder aanraken op een manier die binnen de horende wereld al snel als handtastelijk zou worden betiteld. Bovendien reageren dove jongeren vaak erg afwijzend als je hen probeert aan te spreken op hun gedrag. Ze legitimeren hun gedrag met de woorden: "Horenden zo, doven anders", met andere woorden: "Jij als horende kan ons niet vertellen hoe het bij ons werkt". De dovenwereld is een gesloten gemeenschap. Waardoor bepaalde – afwijkende – meningen door meer muren beschermd worden. Anderzijds is het zo dat aanraken gewoner is in de omgang met doven, al is het alleen maar om de aandacht van de dove personen te trekken.

Volgens een van de geïnterviewden hebben dove kinderen een verknipte seksualiteit door een verknipte opvoeding (bedoeld wordt bijvoorbeeld de gebrekkige communicatie en band met ouders en andere verzorgers, het gebrek aan inzicht in de eigen gevoelens, het gemis aan informatie over vriendschap en relaties en hoe daarin te handelen). Vast staat wel dat dove jongeren eerder seksueel verkeer hebben. Eerder in de zin van op jongere leeftijd, maar ook in een vroeger stadium binnen een relatie. Dit heeft niet zozeer met andere normen te maken, als wel met het eerder genoemde gegeven dat dove jongeren gebrekkige informatie bezitten over seksuele omgangsvormen en regels. Als 'Goede tijden, slechte tijden' een belangrijke bron van informatie is, dan is het onmogelijk een realistisch en genuanceerd beeld te krijgen van verliefdheid, relaties en hoe daarmee om te gaan.

Het verschil in normen zou ook blijken uit de afwijzende houding ten opzichte van homoseksualiteit die veel dove jongeren tentoonspreiden. Hier is enige nuancering wel op zijn plaats. Met name dove allochtone jongens zeggen nogal eens dat ze niets van homo's moeten hebben, maar als zij hier expliciet op aangesproken worden en bij gesprekken in de groep waarin homoseksualiteit besproken wordt, blijken zij vaak geen beeld te hebben van wat homoseksualiteit eigenlijk is. Bovendien herkende men in Amsterdam en in het noorden van het land deze afwijzende houding niet.

Dove jongeren met gedragsproblematiek

Een van de geïnterviewde personen werkte in een open instelling voor jongeren met gedragsproblemen, een tweede in een gesloten inrichting waar dove (jong-)volwassenen met een rechterlijke machtiging verbleven. De gedragsproblemen van deze jongeren hebben veelal te maken met relaties en seksualiteit. Vaak ligt (ernstig) seksueel grensoverschrijdend gedrag in het verleden ten grondslag aan de verwijzing naar de behandelinstellingen. Op de instelling is gedrag in het verleden geen item meer. Gekeken wordt naar het gedrag in het heden en van daaruit start de behandeling. Seksualiteit, seksueel misbruik, relaties en gedragsregels zijn steeds weer terugkerende thema's in de behandeling en in gesprekken, maar worden niet als apart item neergezet. Het is onderdeel van een breder domein. De 'domeinen' waarop de behandeling zich richt zijn: zelfverzorging, omgaan met anderen,

riendschap, studie en werk, gezin en autoriteit. In deze instellingen wordt meestal in een één op één situatie gewerkt. Iedere cliënt volgt een individueel traject, waarbinnen wordt aangesloten bij de sterke punten en wordt gewerkt volgens het sociale competentiemodel: consequent belonen van goed gedrag; men verliest (punten) bij niet goed gedrag, zodat in de praktijk geleerd wordt wat goed / normaal en wat niet goed / ongepast gedrag is.

Gezien de leeftijd en de aard van de gedragsproblemen is seksualiteit absoluut een item binnen de instellingen. De jongeren hebben op veel gebieden een achterstand in informatie en in sociaal-emotionele ontwikkeling. Ze zijn niet vaardig genoeg en ook niet geremd in hun uitingen. Als ze seksbeelden op tv zien, spelen hun hormonen op en daar moeten ze dan iets mee. Dadergedrag wordt door hen niet herkend, maar ook slachtoffers weten niet altijd dat zij slachtoffer zijn of dat er grenzen moeten worden aangegeven. Het is bij deze jongeren heel duidelijk dat het bij hen heeft geschort aan goede seksuele vorming. De technische kennis is er wel, opgedaan van televisie en vrienden, maar ook hier zijn de nuances eruit. Het is een zwart-wit beeld: een week verkering en dan hup het bed in. Ze hebben nooit geleerd dat er keuzemogelijkheden zijn in of je al dan niet seks hebt met iemand of liever alleen, waar en in welke situatie wel of niet of met wie wel en met wie niet. Al vanaf het tweede levensjaar moeten opvoeders en verzorgers bewust bezig gaan met het overbrengen van informatie over gevoelens. Als puber kunnen ze dit niet meer aanleren. De indruk bestaat dat dove jongeren moeite hebben om regels en normen toe te passen en te generaliseren en om te beseffen wat ze echt betekenen.

Ook binnen deze setting zijn er individuele verschillen tussen begeleiders als het gaat om communicatie over seksualiteit. De één gaat eerder in gesprek dan de ander, de één gebaart makkelijker dan de ander. Binnen het team is dit bekend en wordt dit soms besproken. De verschillen op zich zijn geen item. Wel merken ze allemaal dat ze het moeilijk vinden om de nuances rond gevoelens, relaties en seksualiteit over te brengen. Begrippen als 'intimiteit' moeten zoveel mogelijk door middel van concrete voorvallen duidelijk worden gemaakt. Cliënten worden voortdurend geobserveerd en daadwerkelijk seksueel gedrag wordt gebruikt als handvat om met jongeren in gesprek te komen. Daarnaast wordt in gesprekken met de trainer ook medisch-technische informatie gegeven. Daarbij wordt gebruik gemaakt van bestaand materiaal (zoals 'Geen kind meer', waar zelf lessen omheen zijn geschreven), maar vooral ook van zelf of elders ontwikkelde materialen die per individu worden aangepast. De beschikbare video's zijn vaak oubollig en er wordt teveel in gepraat. Om nuances in gevoelens over te brengen, werkt een van de geïnterviewde personen behalve met kleuren ook met afmetingen: gevoelens kunnen op een vouwblaadje, maar ook op een rol behang.

Materiaal dat voorhanden is, wordt vooral gebruikt voor de opbouw en thema's, als leidraad. Foto's en illustraties die niet zelf bedacht hoeven te worden, zijn altijd handig. Bij al het materiaal moet je je eerst afvragen wat je precies over wilt brengen en dan kijken of het materiaal geschikt is. Voor deze jongeren is videomateriaal met herkenbare situaties en acteurs, met wie ze zich kunnen identificeren heel belangrijk. Door het verhaal op de band stop te zetten en keuzemogelijkheden te laten verzinnen, kan langzaam de link gelegd worden naar wat de cliënt zelf in die situatie zou doen. De transfer van de eigen wereld in het hier en nu naar de grotere wereld is voor deze groep moeilijk te maken. Een ontwikkelingslijn loopt van iets concreets, zoals een maandverband, naar iets abstracters: eerst een foto, daarna een tekening.

4 Voorlichtingsmaterialen

Inleiding

Aan iedere respondent is gevraagd om de voorlichtingsmaterialen die hij/zij gebruikt en die waarvan ze weten dat anderen op school die gebruiken, bij elkaar te zoeken. Er is niet één bepaald lespakket of één methode die het meest wordt gebruikt of gewaardeerd. Een aantal lespakketten is wel breder bekend: *'Lief en lijf'*, *'Geen kind meer'*, maar worden alleen voor speciale – vaak minder begaafde – leerlingen geschikt bevonden. Eén boek wordt, meer of minder intensief, op vrijwel iedere basisschool gebruikt: *'Ben jij ook op mij'* van Sanderijn van der Doef. Behalve de reeds jaren bestaande gebarevideo *'Seksualiteit'* en de zogenaamde 'emotieboekjes', beide van Effatha, is er geen specifiek voor doven ontwikkeld voorlichtingsmateriaal.

Primair onderwijs

Uit de interviews komt geen bepaald lesprogramma of bepaalde video naar voren die speciaal voor voorlichting aan dove kinderen geschikt zou zijn. De keuze voor een bepaald lesprogramma wordt, behalve door de kwaliteit en inhoud van het betreffende programma, ook ingegeven door praktische motivaties, bijvoorbeeld het ontbreken van tijd om zelf een methode te ontwikkelen.

Relaties en seksualiteit

Mede om die reden is op een basisschool gekozen voor *'Relaties en seksualiteit'*. Dit is een lesprogramma, ontwikkeld door SLO i.s.m. wat destijds de Rutgersstichting was. Er zijn drie katernen voor respectievelijk onder-, midden- en bovenbouw met praktijksuggesties, ondersteund door kopieerbladen. Het schoolkatern biedt ideeën voor afspraken en voorzieningen op schoolniveau, gegevens over de seksuele ontwikkeling van kinderen, de doelen van het programma en adressen van hulpverlenende instanties. Het katern intercultureel onderwijs geeft adviezen om onderwijs op dit terrein meer intercultureel te maken. Het materiaal zal worden aangevuld met twee onderdelen van de - ook door SLO ontwikkelde - methode *'Sociale redzaamheid en gezond gedrag: ik, jij en wij (over relaties en omgaan met elkaar)'* en lijfstijl (kennis van eigen lichaam). Werkbladen die in het verleden zijn ontwikkeld of uit allerlei bronnen zijn gekopieerd, zijn los toegevoegd. Iedere leerkracht heeft daarnaast een lijst met achtergrondinformatie die op de school aanwezig is. Er is gekozen voor deze lesmethode, omdat daarin alle thema's voor alle groepen al zijn uitgewerkt. De methode is ontwikkeld voor het reguliere basisonderwijs en uit de praktijk moet blijken of zij ook goed toepasbaar is in het onderwijs aan doven. De methode wordt dit jaar geïntroduceerd, dus er kan nog niets gezegd worden over het gebruik ervan. De praktijk moet ook uitwijzen wat docenten doen met de methode en wat zij nodig hebben om de methode goed toe te passen.

Blijvende ondersteuning, terugkoppeling en toezicht op naleving van gemaakte afspraken zijn hiervoor noodzakelijke randvoorwaarden en hierover is nog niet veel vastgelegd. De werkgroep die het programma *'Relaties en seksualiteit'* heeft uitgekozen, zal blijven bestaan om ervoor te zorgen dat op de teamvergaderingen onderlinge uitwisseling van ervaringen plaatsvindt en om de leerkrachten te enthousiasmeren. Daarnaast is er een werkgroep sociaal-emotionele vorming opgericht die een methode zal uitkiezen ('Leefstijl', 'PAD' of 'Beter omgaan met jezelf en de ander', een tweejarig begeleidingstraject voor het gehele schoolteam). De bedoeling is dat beide methodes uiteindelijk geïntegreerd worden.

Leefstijl- en kanjertraining

Leefstijl, een methode voor sociaal-emotionele vaardigheden voor kinderen en jongeren (www.leefstijl.nl) is door een paar docententeams (SO en VSO) gevolgd. Leefstijl is een methode voor groep 1-8 van het basisonderwijs en voor de onder- en bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Het is bedoeld voor het aanleren van sociaal-emotionele vaardigheden en gaat in op onder andere: teambuilding, geweldpreventie, pesten, alcohol- en drugpreventie. De Kanjertraining zal worden gevolgd door leerkrachten die vervolgens Kanjerlessen in hun eigen groepen geven. Het doel van de training wordt op hun website, www.kanjertraining.nl, als volgt verwoord: Het belangrijkste doel is dat een kind positief over zichzelf en de ander leert denken. Als gevolg hiervan heeft het kind minder last van sociale stress. Ook op langer termijn is dit effect merkbaar. Maar opnieuw: er is binnen het dovenonderwijs nog geen ervaring opgedaan met beide methoden.

Ben jij ook op mij?

Waar is dan wel ervaring mee opgedaan? Binnen speciaal onderwijs, en dan met name in de groepen 7 en 8, wordt dankbaar gebruik gemaakt van het boek van Sanderijn van der Doef: *'Ben jij ook op mij?'*. Een leerkracht heeft haar lessenserie in groep 7 zelfs hieromheen opgebouwd, omdat – zo zegt zij – alle thema's die zij wil behandelen in het boek staan. Ze bereidt thuis de lessen voor, zoekt de illustraties bij elkaar die ze wil gebruiken en maakt daar teksten bij. Deze bladen zijn voor de kinderen en gaan in de werkmap. In de groep leest ze het betreffende hoofdstuk aan de kinderen voor en behandelt het met hen. Het boek wordt aangevuld met materiaal uit bijvoorbeeld de leskisten van de Openbare bibliotheek, de 'emotieboekjes' van Effatha en andere voorlichtingsboeken (*'Mama, waar komen de babietjes vandaan'* en *'Het grote wonder'*). Alle lessen beginnen met een herhaling van wat er in de voorgaande les aan bod is gekomen. Op deze manier vult zij ongeveer 10 lessen. Dit jaar heeft zij in groep 8 alle thema's herhaald en is vervolgens uitgebreider ingegaan op seksueel misbruik. Daarvoor heeft zij het boek *'Laura's geheim'*¹ gebruikt.

Knip- en plakwerk

Voor een deel is de ervaring van deze respondent illustratief voor de wijze waarop binnen het speciaal onderwijs aan doven seksuele voorlichting wordt gegeven. Het gebeurt vaak projectmatig, in groep 7 en 8 en de leerkrachten moeten zelf op zoek naar en aan de slag met het voorlichtingsmateriaal. Ze moeten inventief en creatief zijn en er tijd insteken. Daarbij wordt veel geknipt en geplakt, worden zelf teksten geschreven en moet er vaak – omdat de lessen worden aangepast aan de leerlingen die op dat moment in de groep zitten – ieder jaar opnieuw materiaal (bij) worden verzameld. Meer leerkrachten maken gebruik van het boekje van Sanderijn van der Doef. Zij vinden de plaatjes erg helder, maar de teksten te moeilijk. De leerlingen kunnen het niet zelfstandig lezen. Teksten worden voor de leerlingen samengevat of middels steekwoorden geduid. In de lessen worden de teksten middels gebarentaal of *'Nederlands met gebaren'* vertaald en aangepast. Sommige respondenten missen in het boek de meer 'sociale aspecten' rondom seksualiteit.

Andere voorlichtingsboekjes

Binnen het basisonderwijs wordt vaak materiaal aangevraagd bij de openbare bibliotheken (les – en materialenkisten) en van de GGD'en. Boekjes die vaker genoemd worden zijn: *'Ik vind jou lief'* en *'Ben jij ook op mij?'* van Sanderijn van der Doef (van de laatste wordt nu een video gemaakt door Effatha). Verder: *'Waar kom ik vandaan? Hoe vertel je kinderen zonder omhaal en met plezier?'* en (voor kinderen vanaf 9 jaar). *'Wat gebeurt er nu weer met me? Een open en bloot gids voor pubers en hun ouders'*. Beide boeken zijn van Peter Mayle en van beide bestaat een animatievideo. De video's zijn Nederlands gesproken en worden in het dovenonderwijs nauwelijks gebruikt. De tekeningen in de boeken van Mayle zijn

---

¹ Dit boek is afkomstig uit de Troef-reeks. Deze uitgaven zijn speciaal geschreven voor kinderen en jongeren met een achterstand in de Nederlandse taal. Dit kunnen dove, maar ook anderstalige kinderen en jongeren zijn. De reeks wordt ondersteund door een redactiecommissie vanuit de FODOK.

humoristisch en roepen bij dove kinderen nogal eens vragen op. Uit de interviews blijkt dat materiaal zo expliciet mogelijk moet zijn, omdat het voor veel kinderen moeilijk is om abstracties (of grapjes) te begrijpen en dat er veel achtergrondinformatie bij moet worden gegeven.

Mijn lijf is van mij

'Mijn lijf is van mij', een lesprogramma over seksueel misbruik voor kinderen van 6-12 jaar, is op een paar scholen (Effatha, Ammanschool) bekend, maar wordt niet regulier gebruikt. Het is een van de weinige weerbaarheidsprogramma's voor jonge kinderen, maar het is oud (1988) en de video's zijn te moeilijk voor dove kinderen.

Projectonderwijs

Op een basisschool is voor het onderdeel wereldoriëntatie een onderwijssysteem opgezet van een samenhangend geheel van projecten. In deze projecten worden de vakken als aardrijkskunde, geschiedenis, biologie, maatschappijleer geïntegreerd. Omdat er ook een combinatie is met taalonderwijs noemen zij deze vorm van onderwijs Totaal-onderwijs (oorspronkelijk gebaseerd op het geïntegreerd curriculum, het zogenaamde Blackwell programma van de Rhode Island School for the Deaf). Voor de groepen 6-7-8 is daarbinnen een project uitgewerkt in een soort piramidevorm, waarbij de verschillende thema's steeds verder worden uitgediept: In groep 6 wordt ingegaan op het lichaam; voeding, verzorging, hygiëne, etc. In groep 7 gaat het over vriendschap, relationele sfeer, spelregels voor vriendschap en in groep 8 gaat het over seksualiteit en relatievorming. Omdat hun methode volgens de Onderwijsinspectie de kerndoelen van het vak Wereldoriëntatie niet voldoende dekte, zijn ze overgestapt op de methode "De grote reis" (Malmberg). Hierin is erg weinig aandacht voor sociaal-seksuele vorming, dus dit onderdeel gaan ze nu zelf binnen deze methode uitwerken.

Driedimensionaal

Hulpmiddelen worden ook gebruikt binnen de seksuele voorlichting en dan gaat het vooral om mensgrote anatomische poppen (zonder ledematen), die de in- en uitwendige (geslachts)organen laten zien. De poppen kunnen een geslachtswisseling ondergaan. De poppen zijn er ook met een – uitneembare – baby in de baarmoeder. Daarnaast wordt gebruik gemaakt van maandverband, tampons en condooms.

Zelfverdediging

Een speciale plaats binnen dit hoofdstuk verdient de zelfverdedigingscursus voor meisjes op een basisschool en het jongensprogramma dat hier parallel mee loopt. Het is ontwikkeld naar aanleiding van een aantal voorvallen waarbij meisjes slachtoffer waren van grensoverschrijdingen, zonder dat die meisjes zich wisten te verweren of zich daar echt van bewust waren. De docent lichamelijke oefening is samen met een andere – vrouwelijke – leerkracht in 1990 begonnen met de zelfverdedigingscursussen, na zelf een docententraining zelfverdediging te hebben gevolgd. Het gaat daarbij om fysieke en mentale zelfverdediging, in eerste instantie alleen voor meisjes. Omdat het veel tijd in beslag nam om uit te leggen wat normaal is, wat mag en niet mag, is er een voorprogramma van 6 weken ontwikkeld waarin uitgebreid ingegaan wordt op ja/nee gevoelens (gebaseerd op het Engelse 'Feeling yes / feeling no' programma). Het voorprogramma wordt door de eigen leerkracht gedaan en is voor meisjes en jongens.

Het voorprogramma begint met opdrachten, waardoor kinderen contact krijgen met hun gevoel, erachter komen dat gevoelens per kind kunnen verschillen en dat gevoelens kunnen veranderen van nee naar ja, maar ook van ja naar nee, en wat je daar dan aan kan doen. Ze werken met zelfgemaakte video's die eerst gaan over gelijkwaardige situaties (vrienden), daarna over ongelijkwaardige (verjaardag waar je je verveelt, leerkracht die te dichtbij komt). Daarna kwamen de leerkrachten tot de ontdekking dat ze veel eerder in de ontwikkeling van kinderen met ja/nee gevoelens moesten beginnen en is het programma aangepast voor de onderbouw.

Om te beginnen is de zelfverdedigingscursus aan de vrouwelijke leerkrachten gegeven. Die waren erg enthousiast en dit heeft meegewerkt aan het enthousiasmeren van het hele team en het management. Binnen de zelfverdedigingscursus wordt geprobeerd de meisjes middels rollenspelen, oefeningen en het aanleren van aanvalstechnieken meer zelfvertrouwen te geven en weerbaarder te maken. Het jongensprogramma is later ontwikkeld vanuit het idee dat voor daadwerkelijke preventie ook de 'andere kant' moet worden aangepakt. In het jongensprogramma ligt de aandacht meer op eigen stoer doen, het gedrag binnen groep, de dader / slachtofferrol, vriendschap, verliefdheid, contact maken. De docenten beginnen zich inmiddels af te vragen of het wel terecht is om er vanuit te gaan dat jongens weerbaar zijn en kunnen vechten. Er zitten nu ook meer jongens in de groep dan voorheen die zelf potentieel slachtoffer zijn. Het jongensprogramma zal daarom waarschijnlijk aangepast gaan worden.

VSO en Praktijkgericht onderwijs

Kerdoelen

Binnen het VSO en het praktijkgericht onderwijs wordt vooral gebruik gemaakt van materiaal dat wordt aangereikt door de gekozen lesmethoden, aangevuld met ander materiaal. Aangezien seksuele voorlichting en relationele vorming binnen de onderwijskerndoelen zit, besteden alle lesmethodes hier aandacht aan. Het zijn echter maar twee van de vele kerndoelen, en bovendien heeft iedere school nog haar eigen prioriteiten. Binnen het praktijkgericht onderwijs wordt veel tijd en aandacht besteed aan sociale vaardigheden, voorbereiding op zelfredzaamheid in de samenleving en de beroepsmogelijkheden. Seksuele voorlichting is daar zeker een aspect van en dit wordt door de respondenten onderkend, maar er is niet altijd genoeg tijd voor.

Sommige respondenten geven aan dat ze het moeilijk vinden om seksuele voorlichting aan pubers te geven. Seks moet explicieter besproken worden dan in het basisonderwijs, gebaren zijn erg confronterend en het kost moeite om de juiste sfeer in de groep te creëren. De behoefte aan goed voorlichtingsmateriaal is hier ook groter dan in het basisonderwijs, vooral waar het gaat om gevoelens en relaties en om gedragsregels en grensoverschrijding.

Lief en lijf

'Lief en lijf' (lespakket voor volwassen verstandelijk gehandicapten) kent vrijwel iedere respondent van het vervolgonderwijs en wordt op Effatha daadwerkelijk gebruikt voor oudere leerlingen (vanaf klas 3). Daar is men enthousiast over de concreetheid en duidelijkheid van het materiaal, met name van de leesboekjes, hoewel deze voor moeilijk lerende dove kinderen al vrij moeilijk zijn. De video's zijn verouderd en – voor pubers – erg confronterend. Deze laatste mening wordt gedeeld door leerkrachten van andere instellingen ('het is bijna pornografisch'). De video's worden ook nog wel eens gebruikt bij trainingen van docenten.

Geen kind meer

De voorlichtingsmethode 'Geen kind meer' over seksuele voorlichting aan verstandelijk gehandicapte jongeren biedt goed materiaal voor de minder begaafde dove leerlingen (en voor meervoudig gehandicapte dove jongeren). Het is een map met uitgebreid beeldmateriaal die momenteel niet meer voorhanden is. Indien deze lesmethode herdrukt wordt, en daar schijnt sprake van te zijn, zou deze wel geactualiseerd moeten worden.

Aanvullingen

Daarnaast wordt ook hier het materiaal aangevuld met andere boeken, bijvoorbeeld het fotoboek over zwangerschap "*Het grote wonder*", medisch-technische video's over geslachtsziekten, voorbehoedsmiddelen, voorlichtingsfolders en –brochures van de Rutgersstichting en hulpmiddelen als anatomisch correcte poppen, kunstpenissen en

-vagina's en condooms. Behalve via de GGD betrekken leerkrachten ook informatie over wat er zoal op de markt is via mailingen van uitgeverijen en internet. Met name de websites voor het speciaal onderwijs worden veel bezocht.

Thema's

Over het algemeen is er redelijk veel materiaal over de medisch-technische kant van de voorlichting, maar minder over de sociale en de emotionele aspecten. Aan deze thema's wordt wel aandacht besteed, maar – zoals vrijwel alle respondenten zeggen – het zou beter kunnen. Ook grensoverschrijdingen en seksueel misbruik komen aan de orde binnen het voorgezet onderwijs, maar niet bijzonder vaak. Bij deze thema's wreekt zich het gebrek aan goed voorlichtingsmateriaal het meest. Door de combinatie van gebrek aan goed materiaal, tijds- en werkdruk van de docenten, een moeilijk en confronterend onderwerp en gebrek aan ondersteuning vanuit het management blijven deze thema's onderbelicht.

Doofheid

Een thema dat geheel ontbreekt, is de auditieve beperking zelf: de doofheid en de betekenis daarvan voor het kind en zijn omgeving, voor contacten maken, vriendschap en relaties. Vooral voor wat oudere kinderen is het belangrijk om over hun doof zijn te praten. Meestal heeft een kind van zes nog niet zo'n moeite met doofheid, maar ook dan is het belangrijk om kinderen bewust te maken van de invloed van hun doof zijn – en hoe daarmee om te gaan - op samen spelen.

Communicatie

Het is ook binnen het voortgezet onderwijs dat het doof zijn en de communicatieproblemen tussen docenten en leerlingen het grootste probleem vormen. Er zijn twee duidelijk tegengestelde meningen over de gebarendaarigheid van horende docenten. Terwijl een groep – horende – docenten van zichzelf zegt zodanig gebarendaarig te zijn dat hij of zij op een volwaardige en gelijkwaardige manier kan communiceren met de dove leerlingen, zegt een andere - even grote - groep horende (docenten en externen) en dove respondenten dat een horend iemand nooit zodanig gebarendaarig kan zijn dat hem of haar de fijne nuances die van belang zijn bij de seksuele voorlichting niet ontgaan. M.a.w., voor een goede seksuele voorlichting is het nodig dat deze mede door een doof iemand wordt gegeven.

Voorlichtingsmateriaal: wensen en behoeften

Gezien de veelvormigheid van het dovenonderwijs, de verschillende doelgroepen die bediend moeten worden en de ieder jaar opnieuw veranderende samenstelling van een groep leerlingen is het niet wenselijk om één lesmethode seksuele voorlichting te ontwikkelen. Het materiaal moet in diverse vormen aanwezig zijn: er moet een keuze zijn in thema's, doelgroepen en materiaalsoorten, zodat de leerkracht zelf een keuze kan maken, aangepast aan de groep (of leerling) aan wie hij of zij voorlichting geeft. Bovendien moet er materiaal zijn voor ouders en voor kinderen zelf.

Raamwerk seksuele voorlichting

Voor de ouders en leerkrachten moet het duidelijk zijn welke thema's binnen de seksuele voorlichting op welk(e) leeftijd(s)niveau en op welke wijze behandeld kunnen worden. Er bestaan verschillende overzichten van deze thema's (bv. van de Rutgersstichting (inmiddels deels opgegaan in de RutgersNisso groep) of de CGSO in België). Deze zijn niet bekend en toegankelijk voor alle betrokkenen, dus het zou goed zijn om deze een plaats te geven op bijvoorbeeld één of een aantal veelbezochte website(s). Door deze overzichten wordt ook de samenhang van sociaal-emotionele en sociaal-seksuele ontwikkeling duidelijk en wordt zichtbaar gemaakt dat seksuele voorlichting al op jonge leeftijd begint (en niet pas in groep 7). Doof zijn is geen thema binnen deze overzichten, terwijl deze stoornis wel van grote invloed is op vriendschappen en relaties, alsmede op lichaamsbeleving.

Duurzaamheid

Het is duidelijk dat er vrijwel geen seksueel voorlichtingsmateriaal is dat specifiek voor dove kinderen en jongeren ontwikkeld is. De video 'Gebarentaal seksualiteit' (Effatha) wordt door leerkrachten veel bekeken en gebruikt, maar daar houdt het ook ongeveer op. Binnen het basisonderwijs is veel materiaal dat voor andere doelgroepen ontwikkeld is goed bruikbaar, maar het moet allemaal worden aangepast. Het gevolg is dat leerlingen en docenten altijd werken met knip- en plakwerk, met kopietjes. Het eerste dat de respondenten dan ook willen, is mooi, duurzaam materiaal. Het moet lang mee kunnen gaan, het moet goed gekopieerd kunnen worden en het liefst willen ze leerlingen een 'echt' boek of beeldmateriaal in kleur mee kunnen geven. *“Als je wilt dat seksuele voorlichting een volwaardig onderdeel wordt, dan moet je de leerlingen dat idee ook mee kunnen geven. Leerlingen moeten al zo vaak werken met gekopieerd materiaal, dat ze zelf nog moeilijk kunnen geloven dat zij ook de moeite waard zijn.”*

Daarnaast moet het materiaal niet te talig en vooral visueel aantrekkelijk zijn. De teksten en de illustraties in publicaties moeten concreet en helder zijn. Werken met steekwoorden en vaste kleurpatronen voor onderdelen vergemakkelijkt het voor dove kinderen om iets op te nemen en te onthouden. Binnen het voorlichtingsmateriaal zou meer aandacht moeten zijn voor de sociale aspecten van seks, dus niet alleen maar: “hoe masturbeer je?”, maar ook: “waar doe je dat?”. Er is behoefte aan video's, liefst in Nederlandse Gebarentaal, het liefst met behulp van jonge acteurs, met wie jongeren zich kunnen identificeren. Het gaat vooral om video's die ingaan op gevoelens, op relaties, gedragsregels, waarden en normen (hoe maak je contact, wat doe je binnen een relatie, wat doe je als de ander nee zegt, wat als je zelf niet verder wilt gaan?) en video's waarin situaties worden uitgespeeld en waarin meerdere gedragsalternatieven aan bod komen. “Het is belangrijk om acteurs te hebben met wie dove jongeren zich kunnen identificeren, zodat ze zien: hé, dit gaat ook over mij.”

Ondersteuning vanuit management / deskundigheidsbevordering

De constante golfbeweging die door respondenten geconstateerd wordt als het gaat om seksuele voorlichting en – in mindere mate – om sociaal-emotionele vorming wordt gedeeltelijk veroorzaakt door de fluctuerende ondersteuning vanuit het management. Dit blijkt onder andere uit het feit dat vrijwel niemand, zelfs niet als hij of zij lid is van een werk- of projectgroep, voldoende uren of budget krijgt. Het blijkt ook uit het feit dat seksuele voorlichting, op een enkele uitzondering na, geen onderdeel is van een leerplan of leerlijn, anders dan als verplicht onderdeel bij een vak binnen het voortgezet onderwijs. Op dit moment staat de voorlichting en preventie van seksueel misbruik weer volop in de schijnwerpers, maar moet er tevens voor worden gezorgd dat het ook een structureel onderdeel wordt van het leerplan. Op een aantal instellingen wordt daar momenteel serieus werk van gemaakt. Concrete uitwerking van seksuele voorlichting in thema's, lessen en materialen zou daar zeker aan bij kunnen dragen.

Deskundigheid docenten

Een ander punt is de deskundigheid van docenten zelf. In het samenwerkingsproject Visie & Vaardigheden¹ is onder meer een training ontwikkeld voor mensen die met dove kinderen en jongeren werken. De training geeft de deelnemers meer kennis over intimiteit en seksualiteit van/bij dove jongeren. Ook worden binnen de training de eigen normen en waarden met betrekking tot het bespreekbaar maken van deze onderwerpen en de invloed hiervan op het eigen handelen uitgewisseld. De training is onder meer gegeven aan het team van de

---

¹ Samenwerkingsproject tussen Rutgers Consult (zoals het destijds heette), Effatha, FODOK en de Gehandicaptenraad en onderdeel van het project *Dove jongeren en seksualiteit*. In het kader van dit project wordt momenteel aan een website (www.weetal.nl) en een cd-rom gewerkt.

praktijkgerichte opleiding en heeft er in ieder geval toe geleid dat het team zich veel meer bewust is van de noodzaak van het bespreekbaar maken van seksualiteit en van de eigen (voor)oordelen. De training alleen is niet voldoende voor alle leerkrachten om ook voorlichting te durven en kunnen geven. Daarvoor is ook structurele ondersteuning, feedback en enthousiasmering nodig.

In principe zou iedere docent seksuele voorlichting moeten kunnen geven. Het is in ieder geval belangrijk dat er een klimaat op school is waarin leerkrachten die bepaalde thema's in een groep niet aan de orde durven of kunnen stellen, dit ook in het team (of aan bijvoorbeeld een coördinator) kunnen zeggen, zodat dit door een ander opgevangen kan worden. Een respondent opperde ook het idee om – analoog aan de voorlichters van de Rutgers – een team samen te stellen, met daarin op zijn minst één doof persoon, die door het land heen trekt om seksuele voorlichting aan dove jongeren te geven en preventieprogramma's seksueel misbruik uit te voeren.

Ouders vinden seksuele voorlichting in ieder geval ook hun eigen verantwoordelijkheid, maar zij vinden het ook noodzakelijk dat het op school gebeurt. Vanwege communicatieproblemen met hun eigen kinderen hebben zij ondersteuning nodig. Bijna alle respondenten verbonden aan (onderwijs)instellingen vinden het ook de verantwoordelijkheid van school. Eén persoon vond het eigenlijk een zaak van de ouders, waarbij de school een handje kan helpen. Eén respondent was van mening dat seksuele voorlichting alleen goed kan verlopen als school en ouders samenwerken. Op twee organisaties is het beleid van de scholen dat zij seksuele voorlichting geven, de ouders er van tevoren over informeren, maar geen toestemming aan de ouders vragen. "Als ouders voor onze school kiezen, dan kiezen ze ook voor de voorlichting".

Een nauwere communicatie tussen ouders en scholen wat betreft seksuele voorlichting en een betere ondersteuning van ouders op dit gebied vanuit de instellingen is wenselijk. Instellingen kunnen bijvoorbeeld informatie-avonden of trainingen organiseren voor ouders van dove kinderen in een bepaalde leeftijdsgroep en daarbinnen ingaan op zowel gebaren rondom seksualiteit, (problemen met) communiceren over seksualiteit als op inhoudelijke thema's die voor de betreffende leeftijdsgroep belangrijk zijn.

Schoolklimaat

Een laatste punt van belang betreft de veiligheid op en rond school voor leerlingen en medewerkers. Kinderen moeten zich vrij en veilig kunnen voelen, de gedragsregels moeten duidelijk zijn en grensoverschrijdingen dienen opgemerkt en aangepakt te worden. Evenals voor seksuele voorlichting is de aandacht voor een veilig schoolklimaat de laatste jaren toegenomen. De vraag naar wat een veilig schoolklimaat is, wordt door de geïnterviewde personen verschillend ingevuld: "Een open cultuur, waarin leerlingen zaken met leerkrachten kunnen bespreken en waarin leerkrachten serieus worden genomen". "Een vriendschappelijk klimaat, waarin leerkrachten en leerlingen gelijkwaardig met elkaar om kunnen gaan". "Een klimaat waarin kinderen zich veilig voelen en zichzelf kunnen zijn".

Over de veiligheid van de eigen school wordt ook verschillend geoordeeld: sommige geïnterviewden vinden hun eigen school veilig tot redelijk veilig, anderen zeggen dat het beter zou moeten (en dat hieraan gewerkt wordt). Het betreft dan vooral het gedrag van leerlingen jegens elkaar en verbetering van regelingen rondom klachtenprocedures en vertrouwenspersonen. Op VSO en praktijkscholen vindt men over het algemeen dat de scholen niet veilig genoeg veilig zijn wat betreft onderling gedrag. Medewerkers hebben geen zicht op wat de pubers doen, krijgen minder vat op de leerlingen en, door gebrek aan kennis van de gebarentaal, begrijpen ze niet alles wat zich tussen de leerlingen onderling afspeelt. De leerlingen praten ook niet makkelijk over elkaar. Klikken wordt binnen de groep onderdrukt.

Lang niet iedereen weet wie de vertrouwenspersoon op de eigen school is. Men stapt meestal naar de direct leidinggevende of naar de orthopedagoog als er een vermoeden van een probleem rondom seksuele intimidatie of seksueel misbruik is, of zou dit doen in een voorkomend geval. Slechts op één school worden de vertrouwenspersonen, hun taken en hun werkwijze expliciet en regelmatig onder de aandacht van de leerlingen gebracht. Ook weet niet iedereen antwoord te geven op de vraag of er protocollen rondom pesten, ongewenste intimiteiten en seksueel misbruik aanwezig zijn.

Een aantal scholen hebben externe vertrouwenspersonen aangesteld, omdat leerlingen anders vertrouwelijke informatie aan de eigen leerkracht moeten geven en zich zo in een te afhankelijke positie kunnen voelen. Leerlingen stappen niet vaak naar een interne vertrouwenspersoon en leerkrachten hopen dan ook dat het team zelf veel waarneemt.

Niet alleen voor leerlingen is het belangrijk dat er een open klimaat is. Voor docenten is het belangrijk dat zij binnen het team ook hun eventuele eigen schroom met betrekking tot het praten over seksualiteit en het geven van seksuele voorlichting aan de orde kunnen stellen en dat er een open klimaat bestaat met betrekking tot andere seksuele normen en tot seksuele identiteit. Daarnaast moet er sprake zijn van respect voor Dovencultuur en gebarentaal en van een in alle opzichten doofvriendelijk klimaat.

5 Conclusies en aanbevelingen

Algemeen

- Bevorderen van een open houding, van de communicatievaardigheden en van de kennis over seksualiteit en doofzijn bij ouders. Doveninstellingen kunnen bijvoorbeeld ouders ondersteuning bieden met ouderinformatie-avonden en/of korte trainingen gericht op kennisoverdracht, gebarenvaardigheid en houding ten aanzien van seksualiteit. Gezien de achterstand in gebarentaalvaardigheid van ouders op hun dove pubers is een extra oudercursus aan te raden, die zowel informatie en uitwisseling over puberteit, seksualiteit en sociaal-emotionele ontwikkeling als communicatietraining (in gebarentaal en communicatietechnieken) zou behelzen.
- Bevorderen van een open houding, van de communicatievaardigheden en van de kennis bij leerkrachten ten aanzien van seksualiteit, waardoor zij makkelijker over seksualiteit kunnen praten en kinderen en jongeren eerder met hun vragen kunnen komen. Dit kan door middel van deskundigheidsbevordering die ingaat op het kennisaspect, communicatievaardigheden en op het houdingsaspect. De training Visie & vaardigheden is hiervan een goed voorbeeld.
- Kinderen moeten al op jonge leeftijd hun lichaam op een positieve manier kunnen ervaren. Hiervoor moet al vroeg aandacht worden gegeven aan lichaamsbeleving, zelfbeeld en zelfbeschikkingsrecht, zowel in de woonsituatie als in het onderwijs.
- Seksuele voorlichting zou binnen het basisonderwijs vanaf groep 1 een terugkerend thema moeten zijn, waaraan jaarlijks nieuwe thema's worden toegevoegd en waarbij thema's ieder jaar verder worden uitgediept.
- Seksuele voorlichting moet niet abstract blijven, maar aansluiten bij de leefsituatie van het dove kind of de dove jongeren en identificatiemogelijkheden bieden. Juist de toepassing en generalisatie van abstracte kennis is vaak voor veel doven een probleem.
- Seksueel misbruik en preventie hiervan moeten onderdeel zijn van de seksuele voorlichting.
- Aanbieden van informatie en ondersteuning aan dove jongeren in het regulier onderwijs, bijvoorbeeld door het organiseren van terugkomdagen op doveninstellingen. Dit bevordert peer interactie en maakt het mogelijk om op toegankelijke wijze veelzijdige informatie aan te bieden.
- Aanvullend op seksuele voorlichting binnen het VSO kunnen door deskundige voorlichters – onder wie ook (een) dove voorlichter(s) - voorlichtingsprojecten voor dove adolescenten worden aangeboden. Dit kan misschien met behulp van de Riagg-doventeams en van het maatschappelijk werk voor doven (Bureau DDS) gebeuren. Deze projecten kunnen ook voor dove jongeren in het regulier onderwijs worden opengesteld. In elk geval is samenwerking en uitwisseling met de dovenhulpverlening op het gebied van seksualiteit en seksueel misbruik van groot belang.

Onderwijsinstellingen

- Bevordering van een veilig schoolklimaat door goede afspraken en regels rondom grensoverschrijdingen en seksueel misbruik (vertrouwenspersonen / contactpersonen; klachtenregelingen) die bij leerkrachten en leerlingen bekend moeten zijn. Het is noodzakelijk om personen en regelingen (zoals rondom de geheimhoudingsplicht van vertrouwenspersonen) regelmatig onder de aandacht van leerlingen te brengen. Het moet kinderen duidelijk zijn dat melden van ongewenst gedrag geen klikken is, maar een bijdrage tot een veilig schoolklimaat, waarmee erger voorkomen wordt. Een open houding van leerkrachten draagt eveneens bij aan een klimaat waarin leerlingen zich veilig voelen en met hun vragen durven komen. Bij voorkeur moet een van de vertrouwenspersonen doof zijn, dan wel de gebarentaal zeer goed beheersen.
- Voor externe vertrouwenspersonen is het belangrijk dat zij met enige regelmaat op school zijn, informatie geven en zichtbaar zijn voor de leerlingen. Hun bezoekadres moet

bekend en zeer laagdrempelig zijn, e-mailadres en teksttelefoonnummer moeten op vast plekken te zien zijn (prikbord, website, schoolkrant enz.).

- Ook voor leerkrachten moet het klimaat dermate veilig zijn dat zij kunnen aangeven wanneer zij moeite hebben / schroom voelen bij het geven van seksuele voorlichting. Deze taak zou dan door een andere leerkracht overgenomen kunnen worden.
- Een veilig klimaat wordt ook bereikt door het creëren van een klimaat van respect voor elkaar, hetgeen bijvoorbeeld tot uiting komt in een correcte bejegening van dove leerlingen en dove personeelsleden. Te denken valt hierbij aan aanwezigheid van speciale voorzieningen (bv. lichtbel, teksttelefoon), inzet van tolken, niet praten maar gebaren in aanwezigheid van doven etc.
- In de Wet op de ExpertiseCentra (WEC) het thema Seksuele voorlichting expliciet opnemen in de inhoud van het onderwijs.
- Seksuele voorlichting opnemen in het schoolplan.
- Een doorlopende leerlijn sociaal-emotionele en sociaal-seksuele ontwikkeling ontwikkelen voor het speciaal (voortgezet) onderwijs aan kinderen en jongeren met een ernstige auditieve beperking.
- Seksuele voorlichting moet een aantal thema's bevatten, gekoppeld aan de sociaal-emotionele en biologische ontwikkeling van de kinderen en jongeren. Deze thema's moeten duidelijk worden uitgewerkt.
- Aanbieden van een centraal toegankelijk, in thema's uitgewerkt raamwerk seksuele vorming (2-18 jaar) voor dove kinderen en jongeren. Hier zou de ter ziele gegane Rutgersstichting een goede plek voor zijn geweest. Gezien de verschillende culturen binnen de drie organisaties en het eilandgevoel dat zeker op de werkvloer nog bestaat is het niet verstandig om dit bij een van de instellingen onder te brengen. Wellicht is het mogelijk om een dergelijk raamwerk (ook) via internet aan te bieden.
- Toezien op naleving van de leerlijn en hiervoor toetsingsmomenten en –mogelijkheden ontwikkelen waarin docenten moeten aangeven welke onderwerpen zij op welke manier hebben behandeld.
- Samenwerking met en voorlichting aan ouders over de wijze waarop seksuele voorlichting wordt gegeven en kan worden gegeven.
- Ondersteuning van leerkrachten in uren en budget voor het uitwerken in een leerlijn.
- Zorgdragen voor blijvende ondersteuning en motivering van leerkrachten: daartoe zouden per school in elk geval 2 leerkrachten (van wie 1 doof) als contactpersonen aangesteld moeten worden, bij wie leerkrachten en ouders terecht kunnen. Een landelijk netwerk van deze contactpersonen kan bijdragen aan de verankering en de kwaliteitsbevordering van seksuele voorlichting in het onderwijs aan doven.

Materialen

- De teksten in voorlichtingsmaterialen moeten kort zijn, het taalgebruik helder en concreet. Gebruik van verschillende – vaste - kleuren en andere herkenningpunten bevordert kennisoverdracht en de inkadering van de informatie.
- Ontwikkeling van duurzame plaat- en voorlichtingsmaterialen.
- Er moet een gevarieerd aanbod aan materialen komen, zodat leerkrachten, ouders en andere opvoeders kunnen kiezen wat het beste bij de groep of het kind, bij het thema en bij henzelf past.
- Er moeten verschillende soorten materialen komen: boeken voor verschillende leeftijdsgroepen, werkbladen, illustraties, video's en cd-roms. Wel is het belangrijk om de materialen als hulpmiddel voor seksuele voorlichting te blijven zien. Zij vervangen de voorlichting niet.
- Er moet materiaal voor verschillende doelgroepen komen. Dus bijvoorbeeld zowel boeken die jongeren zelf kunnen lezen als boeken die in de les of door ouders kunnen worden gebruikt.
- Er moet een overzicht komen van waar welke materialen te vinden zijn.
- Ontwikkeling van een cd-rom met gebaren seksualiteit (op verzoek van de FODOK werkt het NGC hier momenteel aan)

- Er zou een voorlichtingsboek voor ouders moeten komen, met daarin de verschillende thema's uitgewerkt, maar ook met voorbeelden en uitleg over hoe je bepaalde dingen aan de orde kunt stellen, welke momenten of aanleidingen gebruikt kunnen worden en hoe je de voorlichting kunt opbouwen.
- Een begeleidingscommissie van deskundigen uit de praktijk kan meewerken aan het ontwikkelen van een leerlijn en van aangepaste materialen. In dit onderzoek hebben we met een aantal mensen gesproken die hieraan kunnen deelnemen.
- Ontwikkeling aangepast materiaal m.b.t. psychosociale aspecten seksualiteit voor adolescenten (bv. video met uitgespeelde situaties). De Try-out zone van het weetal.nl-project zal hierin deels voorzien.
- Ontwikkeling van videomateriaal over grenzen, respect, omgaan met elkaar met daarin dove acteurs en identificatiemogelijkheden voor dove jongeren.
- Ontwikkeling van materiaal over seksuele voorlichting en de multiculturele samenleving
- In materialen aandacht voor de invloed van de auditieve beperking op contact maken en omgaan met anderen, op vriendschappen en op relaties.
- Weerbaarheidscursussen in primair en voortgezet onderwijs voor meisjes en jongens

Overzicht van gebruikte voorlichtingsmaterialen en boeken

Inleiding.

In dit overzicht zijn de belangrijkste materialen opgenomen die zijn genoemd in de interviews. Het betreft bestaand materiaal, alsmede materiaal dat is ontwikkeld in het veld. U vindt in dit overzicht meningen en bevindingen die de geïnterviewden hebben over het door hen gebruikte en genoemde materiaal. Tevens is het materiaal bekeken op geschiktheid voor de doelgroep. Daarbij is gekeken naar illustraties en tekst.

De lijst is ingedeeld in SO en VSO en in lesmethoden seksuele voorlichting, boeken en video's seksuele voorlichting. Ook methodes voor sociale vaardigheden zijn in de inventarisatie opgenomen. Seksuele voorlichting gaat niet alleen over medisch-technische informatie. Het gaat ook om zelfbeeld, gevoelens, relaties, lichaamsbeleving, vrijen en gedragsregels. Inzicht in eigen gevoelens is een voorwaarde om de gevoelsmatige kant van seksualiteit te begrijpen en erover te kunnen praten. Niet alleen in de groep, maar juist met vrienden en met degenen met wie een intieme en seksuele relatie wordt aangegaan. Deze vaardigheden, inzicht hebben in eigen en andermans gevoel, dienen dove kinderen expliciet aangeleerd te worden. Vandaar dat deze methodes zijn meegenomen in de inventarisatie.

Bij de materialen is genoemd voor welke doelgroep het materiaal oorspronkelijk is gemaakt. In de ervaringen vindt u terug voor welke leeftijdscategorie het materiaal in de voorlichtingspraktijk gebruikt wordt.

Belangrijkste bevindingen

Welk materiaal wordt gebruikt en waarom

Omdat er geen lesmateriaal is ontwikkeld speciaal voor doven wordt veelal materiaal gebruikt dat is ontwikkeld voor mensen met een verstandelijk handicap. Men gebruikt dit materiaal, omdat het aan dezelfde randvoorwaarden moet voldoen om voor doven begrijpelijk en toegankelijk te zijn; niet te talig, geen abstractie bevatten, concreet en duidelijk zijn en de illustraties moeten niet verhullend zijn.

Materiaal dat ontwikkeld is voor mensen met een verstandelijk handicap is echter niet zonder vertaalslag te gebruiken voor dove kinderen. Daarbij komt dat het voor een dove niet stimulerend is, aangesproken te worden als iemand met minder verstandelijk vermogen.

Hoe wordt het materiaal gebruikt

Het veld maakt gebruik van bestaand materiaal, waarbij bijna altijd een vertaalslag wordt gemaakt van tekst naar gebarentaal. Daarbij wordt de tekst vereenvoudigd, ingekort en verhelderd. Ook wordt in de voorlichting vrijwel altijd gebruik gemaakt van een combinatie van bestaand materiaal (leerlijn of lesboek) met zelf verzamelde bijlagen/aanvullingen in de vorm van tekeningen, foto's, werkbladen e.d. Deze vertaalslag vraagt extra inspanning van de leerkracht, die veelal op zoek gaat bij verschillende bronnen naar materiaal. Het resultaat van deze acties zijn de beruchte kopietjes.

Lacunnes

Er is dus geen materiaal voorhanden dat specifiek voor doven is ontwikkeld om te gebruiken in de seksuele voorlichting. Wel wordt gebruik gemaakt van zelf ontwikkeld materiaal zoals een leerlijn, project of werkboek. De materialen die boven tafel zijn gekomen, staan in dit overzicht.

Vanuit de begeleidingscommissie is gesteld dat voor de jongste groepen in het basisonderwijs te weinig materiaal voorhanden is dat ingaat op lichaamsbeleving, welbevinden en grenzen stellen. Deze veronderstelling wordt gestaafd door de bevindingen uit de interviews. Over de medisch-technische onderwerpen is wel materiaal ontwikkeld voor volwassen mensen met een verstandelijk handicap. Voor pubers is dit materiaal echter minder geschikt. Het onderwerp wordt te confronterend gebracht en gaat in op volwassen seksualiteit. Het materiaal dat voor kinderen is ontwikkeld voor medisch-technische seksuele voorlichting is voor hen weer te kinderachtig en behandelt niet alle relevante thema's. Voor jongeren is weinig tot geen materiaal voorhanden dat ingaat op sociaal seksuele onderwerpen, vriendschap en relatievorming. En er is vrijwel niets over gedragsregels, normen en grensoverschrijdend gedrag. Ook ontbreekt materiaal waarin rolmodellen en identificatiemogelijkheden voor doven worden aangereikt. Zo is genoemd dat video's voor het VSO met uitgewerkte situaties gespeeld door doven zeer welkom waren. Onderwerpen die genoemd zijn: contact leggen, versieren, over de grens gaan, nee zeggen en toch vrienden blijven. Er is geen geschikt materiaal voor dove leerlingen voor intercultureel onderwijs over relaties en seksualiteit.

Het thema seksueel misbruik is een lacune, zowel in de voorlichting als in het voorlichtingsmateriaal. Zeker door de kwetsbaarheid van deze groep is dit een belangrijke misser (geen inzicht in wat wel en niet hoort, geen grenzen aan kunnen geven, contacten in de taxi, de tocht van school naar internaat, contacten op het internaat met medeleerlingen en begeleiders, behoefte aan lichamelijk contact door het missen van een thuissituatie, etc.) Er is ook helemaal niets over doof zijn en seksualiteit; welke beperkingen doof zijn met zich mee brengt in intieme relaties en vriendschappen, wat voor gevolgen doof zijn heeft voor bijvoorbeeld het maken van contact.

Video's vragen een extra vertaalslag naar de dove leerling. De video moet regelmatig worden stopgezet en vertaald in gebaren, of vraagt extra uitleg van de leerkracht van hetgeen getoond wordt. De humoristische video's zijn ongeschikt, doordat ze niet concreet zijn en veelal op een verhullende manier het onderwerp behandelen. Deze video's vragen voorkennis en extra uitleg.

Er is ook een lacune in de communicatieoverdracht van horenden naar doven. Horenden zijn nooit zo vaardig dat zij probleemloos kunnen communiceren over intieme en genuanceerde gevoelsmatige onderwerpen als seksualiteit, seksualiteitsbeleving, grenzen bewaken en grenzen aangeven. Over deze vaardigheid wordt in de praktijk overigens zeer wisselend gedacht. De één acht zijn gebarentaal vaardig genoeg om over seksualiteit en alle gevoelsmatige aspecten te kunnen communiceren en deze informatie over te dragen. Een ander ervaart zijn vaardigheid in gebaren toch altijd als gebrekkig en maakt gebruik van hulpmiddelen als het eigen lichaam, voorwerpen of tekeningen. Daarbij komt dat communiceren met jonge dove kinderen als eenvoudiger wordt ervaren dan communiceren met dove jongeren. Dove jongeren ontwikkelen een grotere vaardigheid dan horenden om hen heen en leren zeer snel en geavanceerd te gebaren. Voor ouders betekent dit ook dat zij een taalbarrière krijgen met hun eigen kinderen, wat de communicatie moeilijk en gebrekkig maakt. Wanneer er daarnaast geen specifiek materiaal is om te gebruiken in de seksuele voorlichting, kan men zich voorstellen dat ouders de voorlichting niet makkelijk oppakken.

Aanbevolen literatuur

Opgenomen zijn enkele titels van boeken met achtergrondinformatie, voorlichtingsboeken, handboeken en vaardigheidstrainingen, waarvan gezegd kan worden dat zij geschikt zijn om meer te weten te komen over dove kinderen en jongeren en hun seksualiteit, of geschikt zijn om te gebruiken in de voorlichting aan deze kinderen.

FODOK keuzelijst

Wij wijzen ook op het bestaan van de FODOK keuzelijst. In deze lijst staan kinderboeken die beoordeeld zijn op geschiktheid voor dove kinderen, met als uiteindelijk resultaat drie keuzelijsten op papier, geïntegreerd als één lijst op het net. Aan een vierde lijst wordt momenteel gewerkt. Deze lijsten zijn te bekijken op www.fodok.nl. In deze lijst zijn voorlees- en leesboeken en informatieve boeken opgenomen onder de noemer seksualiteit, seksueel misbruik en seksuele voorlichting.

Als bijlage is een overzicht opgenomen van aandachtspunten voor leesboeken en informatieboeken, opgesteld door de FODOK.

Lesmaterialen genoemd in speciaal onderwijs:

Relaties en seksualiteit

S.L.O., Stichting Leerplanontwikkeling SLO; Houterman, K.; Delnoy, R.; Doef, van der, S. 1996

Samenvatting:

Ontwikkeld in samenwerking met de Rutgers Stichting. Het programma bestaat uit een ringband met vijf katernen. Het schoolkatern biedt ideeën voor afspraken en voorzieningen op schoolniveau, gegevens over de seksuele ontwikkeling van kinderen, de doelen van het programma en adressen van hulpverlenende instanties. Het onderbouwkatern bevat elf praktijksuggesties. Het middenbouwkatern zeventien en het bovenbouwkatern negentien. De praktijksuggesties worden ondersteund door kopieerbladen. Het katern intercultureel onderwijs geeft adviezen om onderwijs op dit terrein meer intercultureel te maken.

Doelgroep:

Basisschool.

Opmerkingen over het materiaal:

Deze methode wordt gebruikt in combinatie met verzameld beeld- en werkmateriaal afgestemd op de dove leerlingen. De methode biedt dus een leidraad voor te behandelen thema's, maar heeft voor de dove leerling aanvullingen.

Ervaringen met het materiaal:

Twee scholen gaan het gebruiken, maar hebben nog geen ervaring. Wel was duidelijk dat aanvullend materiaal nodig was om de thema's overdraagbaar te maken voor het dove kind.

Verkrijgbaar: Via de uitgever SLO, Enschede, tel. 053-4840840

www.slo.nl

Het Blauwe boek. A. Collot d'Escury-Koenigs . - Swets Test Publishers, 1988

<http://www.swetstest.nl>

Samenvatting:

26 rollenspelletjes voor kleuters. Inleven in en rekening houden met gedachten en gevoelens van anderen. Per spel: thema, benodigd materiaal, rolverdeling, verhaal, tips (o.a. om het spel op gang te houden), vragen over het verhaal en nabespreking. In de tekst wordt aandacht besteed aan de verschillende kinderen die met het programma kunnen werken, zoals angstige kinderen maar ook drukke en/of agressieve kinderen en allochtone kinderen.

Doelgroep:

SO, onderbouw.

Opmerkingen over het materiaal:

Wordt gebruikt, maar wordt nog wel veel te moeilijk bevonden.

Verkrijgbaar: via de uitgever. stpklantenservice@swets.nl

Homepage: <http://www.swetstest.nl>

Telefoon: 0252 - 435900

Ik, jij en wij. S.L.O., Stichting Leerplanontwikkeling SLO; K. Houterman en C. Snoek.

Het pakket 'ik, jij en wij' is één van de 5 thema's van de methode 'Sociale redzaamheid en gezond gedrag'.

Het pakket kent vijf thema's, waarvan thema 1: 'ik, jij en wij' (over sociaal emotionele ontwikkeling) en thema 3: 'Lijfstijl' (over lichaamsverzorging) voor deze inventarisatie relevant zijn. De methode 'Relaties en Seksualiteit' verwijst naar onderdelen van lessen uit deze thema's.

Het thema "ik, jij en wij" stelt als doel:

- a) bevorderen van zelfvertrouwen (zelfbeeld, zelfbewuste houding, faalangst)
- b) leren omgaan met gevoelens, wensen en opvattingen van jezelf en de anderen (positieve en negatieve gevoelens, seksuele gevoelens, rolneming en rolgedrag, vooroordelen en discriminatie)
- c) ontwikkelen van sociale vaardigheden (samenwerken, omgaan met conflicten)

Doelgroep:

Basisonderwijs.

Ervaringen:

Gaat gebruikt worden op een SO-school samen met de methode 'Relaties en seksualiteit', omdat de methodes naar elkaar verwijzen. Er zijn dus nog geen praktijkervaringen te melden.

Verkrijgbaar: Uitgever, SLO, of te leen bij GGD.

Mijn lijf is van mij! : een lesprogramma over seksueel misbruik voor kinderen van 6 tot 12 jaar / Michaja Langelaan. - Amsterdam: Stichting Cinemien, 1988. - videoband + handleiding

Videoband en schriftelijk ondersteuningsmateriaal bij het preventieprogramma 'Mijn lijf is van mij' voor de basisschool. Doel is kinderen weerbaar te maken inzake seksueel misbruik. Naast de film voor leerlingen maakt ook een film voor ouders deel uit van het programma. De ouders wordt geleerd hoe zij met hun kind over seksueel misbruik kunnen praten, welke signalen op mogelijk misbruik duiden en hoe het kind opgevangen kan worden. De kinderen wordt geleerd hoe zij aan hulp kunnen komen wanneer zij seksueel misbruikt worden.

Doelgroep:

Basisonderwijs, bovenbouw.

Opmerkingen over het materiaal:

Is door verschillende leerkrachten genoemd, maar niet nader aangegeven wat men er van vond. Wordt gebruikt in de onderbouw van het VSO, en kan daarmee te kinderlijk zijn voor de leerling.

Verkrijgbaar: niet meer verkrijgbaar, wel te leen bij ggd of schoolbegeleidingsdienst.

Sociaal Seksuele ontwikkeling. Ammanschool, Amsterdam. 199?

Samenvatting:

Zelfontwikkeld boekje met vooral plaatmateriaal (tekeningen en foto's). Het is een werkschrift waarbij niet duidelijk is of er ook een handleiding voor de leerkracht ontwikkeld is. Aan de hand van de afbeeldingen en enkele werkbladen kunnen met behulp van dit boekje de volgende onderwerpen samen met de leerling besproken worden:

Lichaamsverzorging, seksuele gemeenschap, orale seks, voor- en naspel, masturbatie, voorbehoedmiddelen, bevalling, gedragsregels en gedragsnormen (wat je wel en niet kunt doen op verschillende plekken, thuis op de bank, in de disco).

Doelgroep:

SO, groep 8.

Opmerkingen:

Het is materiaal dat concreet en vrij ver gaat in zijn uitleg. Zo komen er bijvoorbeeld ook standjes voor geslachtsgemeenschap in voor, en verschillende relatievormen als man-man, vrouw-vrouw, en man-vrouw, beffen en pijpen. Alhoewel ontwikkeld voor groep 8 wordt dit boekje ook in het vso gebruikt.

Verkrijgbaar:

Niet voor publicatie. Informatie bij de Ammanschool, Amsterdam.

Boeken en video's speciaal onderwijs

Ik vind jou lief : een informatief prentenboek voor peuters en kleuters / S. van der Doef . - Amsterdam : Ploegsma, 1997. - 32 p. - ISBN 9021611503

Samenvatting:

Combinatie van een prentenboek en voorleesboek, waarin duidelijke voorlichting gegeven wordt over verliefdheid, seksualiteit, zwangerschap en geboorte.

Doelgroep:

Basisonderwijs, onderbouw (vanaf 5 jaar)

Opmerkingen:

Een prettig boek, goed te gebruiken in de groep.

Wordt door Effatha een video van gemaakt.

Verkrijgbaar: in de boekhandel en te leen in de bibliotheek.

Ben jij ook op mij? S. van der Doef, Ploegsma i.s.m. Rutgersstichting, 1995

Samenvatting:

Voorlichtingsboek voor kinderen van 7-11 jaar. In woord en beeld wordt o.a. uitgelegd wat het (lichamelijk) verschil is tussen jongens en meisjes, wat seks inhoudt en wat erfelijkheid is. Er wordt ingegaan op voortplanting en kinderen krijgen. Verschillende samenlevingsvormen komen aan de orde. Het boek wordt besloten met een overzicht van woorden (met verklaring) die met seksualiteit te maken hebben

Doelgroep:

Basisonderwijs, bovenbouw.

Opmerkingen over het materiaal:

De plaatjes worden helder genoemd, maar leerlingen kunnen het veelal niet zelfstandig lezen. Het boek wordt in gebaren vertaald voor de leerling. Daarbij worden de woorden aan de leerlingen geleerd die bij het onderwerp horen. In dit boekje worden de sociale aspecten rondom seksualiteit gemist. Bijvoorbeeld wat zijn de regels rondom masturbatie (dat doe je thuis, privé, en niet in het openbaar).

Ervaringen met het materiaal:

Positief, en wordt door veel scholen genoemd.

Verkrijgbaar: via de boekhandel.

Ik ben ook op jou / Jacques Vriens. - van Goor, Amsterdam, 1992.

Samenvatting:

Een boekje voor kinderen over verliefd zijn. Niet alleen op je juf maar ook op je vriendje of vriendinnetje.

Doelgroep:

Basisschool, bovenbouw

Opmerkingen over het materiaal:

Wordt ondanks de bruikbaarheid niet veel genoemd door de geïnterviewden. Is meer een leesboek dan een plaatjesboek.

Verkrijgbaar: via de boekhandel, en te leen bij de bibliotheek.

Waar kom ik vandaan? Hoe vertel je kinderen zonder omhaal en met plezier / Peter Mayle. - Tirion-Baarn

Samenvatting:

In dit boek worden de belangrijkste punten over seks en bevruchting voor kinderen vanaf 5 tot 8 jaar begrijpelijk uitgelegd. Alles komt ter sprake: vrijen, orgasme, de groei van de baby in de baarmoeder en de geboorte.

Doelgroep:

Basisschool, bovenbouw, 5-8 jaar

Opmerkingen over het materiaal:

De plaatjes worden gebruikt, de tekst aangepast.

Dit boekje wordt veel gebruikt “de leerlingen zijn er allemaal dol op” en is niet zo confronterend. Wordt ook gebruikt in de onderbouw van het VSO. Omdat de materie verhullend wordt behandeld, dient dit boekje met extra uitleg te worden behandeld.

Ervaringen met het materiaal:

Wordt gebruikt, zeker voor de illustraties.

Verkrijgbaar: niet meer verkrijgbaar, wel te leen bij ggd, schoolbegeleidingsdienst of bibliotheek.

Video Waar kom ik vandaan? Hoe vertel je kinderen zonder omhaal en met plezier / Peter Mayle. - Tirion-Baarn

Doelgroep:

Basisschool, bovenbouw, 5-8 jaar.

Opmerkingen over het materiaal:

Is op menig school aanwezig en wordt gebruikt, maar is verder niet op bruikbaarheid ondervraagd. Door de abstractie en verhullende aanpak vraagt het extra uitleg en begeleiding. Deze video is niet begrijpelijk voor dove kinderen.

Verkrijgbaar: niet meer verkrijgbaar, wel te leen bij ggd, schoolbegeleidingsdienst of bibliotheek.

Haar op gekke plekken. B. Cole. Lemniscaat. ISBN 9056372173 1999.

Samenvatting:

Boekje over wat er met je gebeurt in de puberteit. Op een komische wijze worden meneer en mevrouw Hormoon te tonele gebracht. Met duivels plezier brouwen ze drankjes die van kinderen volwassenen maken.

Opmerkingen:

Te vergelijken met de uitgaven van Peter Mayle: komisch en aantrekkelijk, maar daarom moeilijk begripbaar voor dove kinderen. De geschiktheid van dit boek is dus discutabel.

Verkrijgbaar: via de boekhandel, of via de bibliotheek, ggd of schoolbegeleidingsdienst.

Het ei van Mama. B. Cole. Davidsfonds / Infodok 1993

Samenvatting:

Prentenboek dat voorgelezen kan worden. Als papa en mama onzin vertellen over hoe baby's worden gemaakt, maken hun twee kinderen hen feilloos duidelijk hoe het wel zit.

Doelgroep:

Basisonderwijs, bovenbouw.

Opmerkingen:

Idem als "Haar op gekke plekken".

Verkrijgbaar: via de boekhandel en te leen in de bibliotheek, ggd, of schoolbegeleidingsdienst.

Laura's geheim. M. Otten. 't Harde: Van Tricht, 2002. - 83 p.

Samenvatting:

Jeugdboek over het meisje Laura dat seksueel misbruikt wordt. Eerst vertelt ze een vriendin en daarna haar moeder over haar ervaringen en gevoelens. Het boek is geschreven voor jongeren met een taalachterstand.

Doelgroep:

Jongeren met een taalachterstand.

Opmerkingen over het materiaal:

Titel uit de Troef-reeks, die speciaal wordt ontwikkeld in samenwerking met de FODOK voor kinderen met een achterstand in de Nederlandse taal, zoals dove en anderstalige kinderen.

Ervaringen met het materiaal:

Zijn niet specifiek benoemd.

Verkrijgbaar: via de boekhandel.

Seksueel misbruik! wat is dat? : een informatief boek voor doven en slechthorenden / Karen R. Hinkley en Mary F. Nelson [vert. FODOK]. - Amsterdam: Algemeen Pedagogisch Studiecentrum, 1991

Samenvatting:

Informatie over seksueel misbruik. Wat is seksueel misbruik en hoe kun je er iets tegen doen. Dit boek is in eerste instantie bedoeld voor dove en ernstig slechthorende kinderen en jongeren. De materie is zeer expliciet en op visuele wijze aan de orde gesteld.

Doelgroep:

SO, bovenbouw, VSO, onderbouw,

Opmerkingen:

Is wel algemeen bekend, maar wordt niet in de voorlichting gebruikt. Blijft toch ook talig (bijvoorbeeld het woord slachtoffer). Is wel geschikt om naar aanleiding van lessen over seksueel misbruik ter inzage te hebben, zodat de leerlingen het zelf kunnen inkijken.

Verkrijgbaar: FODOK, Utrecht. Tel.: 030 290 03 60. www.fodok.nl

---

Lesmateriaal sociale vaardigheden speciaal onderwijs

PAD-leerplan, Het programma alternatieve denkstrategieën

<http://www.seminarium.nl>

Seminarium voor Orthopedagogiek. Greenberg, Mark T.; (e.a). 1987

Samenvatting:

Het leerplan heeft tot doel sociale vaardigheden en sociaal inzicht van de kinderen te bevorderen en onderwijskundige processen die zich in de groep voordoen beter te laten verlopen. Het gaat hierbij om de volgende leergebieden: zelfcontrole en het onderkennen van problemen; leren begrijpen van gevoelens en waarden/oordelen door het aanleren van nieuwe woorden; probleemoplossen volgens 11 stappen; bevorderen van een positief zelfbeeld; leren omgaan met leeftijdgenootjes. De kern van het leerplan bestaat uit drie delen met lesbeschrijvingen: de Schildpadmethode (over het ontwikkelen van zelfcontrole), gevoelens en probleem oplossen.

Doelgroep:

SO

Opmerkingen:

Is algemeen bekend, wordt bijna overal in meer en mindere mate gebruikt. Wordt verschillend beoordeeld op bruikbaarheid. Niet alle leerkrachten kunnen een ontspannen en natuurlijke manier vinden om deze methode in de dagelijkse praktijk neer te zetten.

Verkrijgbaar: Seminarium voor Orthopedagogiek

Werken aan seksueel emotionele vorming op het SO RMI (Rudolf Mees Instituut).

Rotterdam. Dr. Polanoschool. 1999

Samenvatting:

Zelf ontwikkelt plan dat de leerkracht op deze school een basis geeft om met dove leerlingen te praten over gevoelens. In dit plan zijn ook opgenomen de uitgangspunten rondom het programma 'Ja/nee gevoelens', een vertaald programma uit de VS (Feeling yes, feeling no). Daarnaast worden lesmaterialen genoemd, die te gebruiken zijn om sociaal seksuele vorming in de groepen aan de orde te brengen, waarbij aangegeven wordt wat voor materiaal het is, welke onderwerpen het materiaal behandelt en voor welke groepen het materiaal geschikt is.

Doelgroep:

SO, groep 1 t/m/ 8.

Opmerkingen:

Wordt door alle leerjaren heen gebruikt en wordt als zeer bruikbaar geacht voor dove leerlingen met leerproblemen.

Verkrijgbaar: Niet voor publicatie. Inlichtingen bij Dr. M. Polanoschool, Rotterdam. Tel.: 010 20 41 515

Emotieboekjes. Effatha Guyot, Afdeling Arentshof.

Samenvatting:

Boekjes over bang, blij, verdrietig, aardig, boos, plagen, helpen, Jan heeft een natte droom, Miep is ongesteld.

Doelgroep:

SO

Opmerkingen over het materiaal:

Wordt door velen genoemd, en gebruikt in de lessen. De boekjes komen betuttelend over en zijn daarmee verouderd in hun benadering. Of de boekjes over natte dromen en ongesteldheid ook worden gebruikt, is niet specifiek benoemd.

Verkrijgbaar: Effatha, Zoetermeer.

Lesmaterialen VSO / Praktijkrichting / Praktijkschool

Lief en Lijf: handboek voor de begeleider / Gesthuizen, S. (red.) . - Leuven / Apeldoorn : Garant, 1994. - 353 p. – 2^e dr. 1995

Samenvatting:

Doel van het lespakket is de educatie van volwassen verstandelijk gehandicapten op het gebied van seksualiteit en relaties. Een speciaal, praktisch, oogmerk van het pakket is seksuele voorlichting met het oog op Aids-preventie. Praten over seks is in het pakket ingebed in praten over relaties, in het bijzonder praten over de meest elementaire vorm van relaties: vriendschap. De begeleidershandleiding vormt de verbinding tussen de leesboeken en films enerzijds en de ervaringen van verstandelijk gehandicapten anderzijds. De handleiding omvat 91 lessen. De begrippen vriendschap en seksualiteit worden in kleinere eenheden opgesplitst, die zich gemakkelijk laten vertalen in termen van gedrag. Het is zo mogelijk om te 'werken' rond begrippen als vriendschap, vrijen en neuken. De methode kent drie boekjes; "Vrijen", "Vriendschap" en "Met elkaar naar bed". En vier video's: "Vriendschap", "Het eigen lichaam", "Seks" en "Voorbehoedmiddelen".

Doelgroep:

Volwassen mensen met een verstandelijk handicap

Opmerkingen geïnterviewden:

Hoewel speciaal ontwikkeld voor verstandelijk gehandicapten, wordt dit materiaal veel gebruikt in het dovenonderwijs.

Werd door één van de geïnterviewden heel positief beoordeeld, hoewel een collega de video's oubollig vond. Naar mening het meest visuele en duidelijke programma dat op de markt is. Het zijn video's met boekjes (o.a. 'vriendschap') (Er bestaat ook een verkort programma)

De leesboekjes zijn voor leerlingen zelf te talig. De video's zijn heel erg open en bloot, die tamelijk confronterend kunnen zijn voor leerlingen. De video's zijn niet ondertiteld, en vragen extra begeleiding van de leerkracht (video stopzetten en tekst vertalen in gebaren). Lief en lijf kan gebruikt worden vanaf klas 3 (VSO). Het gaat over volwassen seksualiteit, en daarom kan het materiaal beter in de hogere klassen worden gebruikt, als basiskennis al aanwezig is.

Voor de Praktijkschool en VMBO is het materiaal geschikt. Voor het VMBO is minder aanpassing nodig, omdat deze leerlingen meer taal aankunnen.

Ervaringen met het materiaal:

Een leerkracht heeft samen met de leerlingen de leesboekjes gelezen en vervolgens gekopieerd en meegegeven. De leerlingen wilden dat graag zelf. De video's worden niet altijd gebruikt. Het materiaal biedt een behoorlijk scala aan onderwerpen, die als de lijn wordt vastgehouden, bijna alles behandelt. Ook deze methode vraagt echter aanpassing aan de groep door er zelf materiaal bij te halen.

Verkrijgbaar: Via uitgever 055-5220625 Garant, Apeldoorn en de boekhandel.

Geen kind meer : Seksuele voorlichting aan jongeren met een verstandelijke handicap vanaf 12 jaar. Handleiding bij de voorlichtingsmethode / Marneth, A. - Den Haag : Rutgers Stichting, 1994

Samenvatting:

Handleiding bij de voorlichtingsmethode 'Geen kind meer', over seksuele voorlichting aan verstandelijk gehandicapten jongeren vanaf 12 jaar met als uitgangspunt een positieve kijk op seksualiteit. De methode biedt ondersteuning aan degene die seksuele voorlichting wil geven en is geschikt voor individueel en groepsgebruik. Dus voor ouders of verzorgers die hun eigen kind willen voorlichten en voor groepsleiding die voorlichting wil geven aan een groepje jongeren. Behandeld worden de veranderingen die op lichamelijk en gevoelsmatig gebied spelen, de relaties van de jongere met anderen, en de interactie tussen de jongere en zijn of haar omgeving.

Doelgroep:

Jongeren met een verstandelijk handicap (vanaf 12 jaar).

Opmerkingen geïnterviewden:

Wordt door verschillende VSO scholen genoemd en bruikbaar geacht vanwege het uitgebreide plaatmateriaal (foto's, tekeningen, en voor biologische onderwerpen een combinatie van beiden). Dit pakket wordt gebruikt bij de meervoudig gehandicapten en op de praktijkschool, vanwege het niveau van het materiaal.

Indien een heruitgave wordt gemaakt, dan graag zonder de ondertitel dat het voor verstandelijk gehandicapten is. Voor doven is het niet stimulerend zo aangesproken te worden.

Verkrijgbaar: wordt mogelijk herdrukt. Zo niet, dan verkrijgbaar via ggd of schoolbegeleidingsdienst.

'Jij en ik': videoserie. Provinciaal Steunpunt Groningen 'aandacht voor levensvragen'

Samenvatting:

Het videoproject bestaat uit 7 videofilms waar mensen met een verstandelijke handicap onder begeleiding naar kunnen kijken en waarop ze kunnen reageren. Daarbij worden de thema's relaties en seksualiteit via gesprekken in de studio en scènes uit het leven zodanig binnen hun belevingswereld gebracht, dat ze voor henzelf herkenbaar en bespreekbaar kunnen worden. Bij de serie is een handleiding ontwikkeld, bestemd voor de begeleiding. *Er is ook versie met ondertiteling van de video's verkrijgbaar.*

deel 1: "jongen en meisje"

deel 2: "ik geniet van mijn lijf".

deel 3: "hoe krijg ik verkering?".

deel 4: "vrijen: hoe gaat dat verder?"

deel 5: "een kind krijgen...of toch maar niet?"

deel 6: "ik heb al een tijdje verkering"

deel 7: "verkering en vriendschap"

Doelgroep:

Jongeren met een verstandelijk handicap.

Opmerkingen over het materiaal:

Behoeft voor de praktijkrichting aanpassingen en kan gebruikt worden naast "Lief en lijf".

Verkrijgbaar: Provinciaal Steunpunt Groningen "Aandacht voor levensvragen", p/a De Zijlen, Spant 1, 9356 EA Tolbert. Tel.: 0594 85 01 00, dhr. P. Brongers.e-mail:

levensvragen@wxs.nl

Sterke verhalen : jongeren in gesprek over handicap en seksualiteit / M. Bijsterveld, E. Elskamp. - Utrecht: Gehandicaptenraad, 1998. - 1 video (25 min), 1 boek (16 p.), 1 handleiding (16 p.)

Samenvatting:

Aan de orde komt seksualiteit en (lichamelijk) gehandicapte jongeren. Het geeft informatie over veranderingen tijdens de puberteit op lichamelijk en gevoelsmatig gebied en over het aangaan van relaties

Doelgroep:

Jongeren met een handicap.

Opmerkingen over het materiaal:

Video voor horenden, en niet ondertiteld. Wordt te moeilijk bevonden. Wordt niet aangeraden.

Ervaringen met het materiaal:

Genoemd als optie, en ook aangeschaft, maar nog niet gebruikt.

Verkrijgbaar: CG-Raad te Utrecht. <http://www.cg-raad.nl>

Zelfzorg

<http://www.spondi.nl>

Spondi, Stichting (Speciaal Onderwijs Didam) C.E. Zegwaart-Braam, 1985

Samenvatting

Verzorging voor het VSO/Praktijkonderwijs. De methode behandelt o.a. de verzorging van het eigen lichaam, kleding, alles over de zwangerschap, de bevalling, de opvoeding, anticonceptie en SOA. Deel 4 behandelt ongewenste intimiteiten, incest, homoseksualiteit en meer over aids. Deel 5 heeft als ondertitel 'Baas over jezelf' en gaat over gewoonten en verslavingen. Het is preventief bedoeld m.b.t. verslavingsproblematiek. Onderwerpen: tabak, alcohol, gokken, drugs, medicijnen, anorexia en boulimie nervosa.

Doelgroep:

VSO, praktijkonderwijs

Opmerkingen over het materiaal:

Wordt door het VSO gebruikt en wordt positief beoordeeld. Naast theorie bevat de methode werkbladen, en bijv. puzzels.

Ervaringen:

Het behandelen van de stof gaat langzaam, want het materiaal is talig en er zijn niet veel plaatjes. De lessen worden bijgesteld en er moet veel materiaal elders vandaan gehaald worden om de onderwerpen visueel te maken.

Verkrijgbaar: bij de uitgever Sponde, en via de boekhandel.

Biologie voor jou ivo

<http://www.malmberg.nl>

Malmberg BV, G. Smits (red.), 1998.

Samenvatting

Bij de biologie methode "Biologie voor jou" is een speciale editie voor de IVBO/VBO doelgroep voor de basisvorming en de bovenbouw. De methode heeft enkele op de doelgroep toegespitste kenmerken, zoals korte teksten, kleine leereenheden en werkboeken waarin de antwoorden voorgestructureerd zijn.

Aan bod komen voortplanting en ontwikkeling, erfelijkheid en evolutie.

Doelgroep:

IVBO/VMBO.

Opmerkingen over het materiaal:

Wordt aandacht besteedt aan ongewenste intimiteiten. Word gebruikt naast de methode Zelfzorg. Geschikt voor talige leerlingen qua technische informatie, maar gevoelsmatige aspecten rond seksualiteit kunnen nooit in een boek vertaald worden. Deze worden wel in de lesstof aangedragen, maar moeten zelf in gesprek vorm krijgen.

Ervaringen met het materiaal:

Wordt enkele jaren naar tevredenheid gebruikt.

Verkrijgbaar: Bij de uitgever en de boekhandel

De grote reis. Malmberg

www.degrotereis.nl

Een methode wereldoriëntatie voor de groepen 1 t/m 8. Deze methode dekt alle kennisgebieden op het terrein van mens, maatschappij en natuuroriëntatie. Aardrijkskunde, geschiedenis, maatschappelijke verhoudingen (met staatsinrichting), bevorderen van gezond gedrag, sociale redzaamheid, natuur (waaronder biologie) en geestelijke stromingen worden geïntegreerd aangeboden. Dat geldt ook voor consumenten-, milieu- en vredeseducatie. Er zijn twaalf themalijnen.

Doelgroep:

SO.

Opmerkingen:

De handleiding van 'De grote reis' wordt aangepast. Ook het onderdeel seksuele vorming dient nog nader uitgewerkt te worden, omdat het niet of nauwelijks is uitgewerkt in de methode.

Ervaringen:

Men gaat er mee werken, en er is dus nog geen ervaring mee opgedaan.

Verkrijgbaar: Bij de uitgever en de boekhandel.

Het liefdespaleis

<http://www.teleacnot.nl>

Teleac/N.O.T. Educatieve Omroep 1999

www.teleacnot.nl

Samenvatting

Drie schooltv-programma's over relaties en seksualiteit. In de handleiding zijn ondermeer suggesties opgenomen voor het organiseren van een ouderavond over dit thema.

Pakket bevat een handleiding en werkbladen en een videoband.

Doelgroep:

SO, bovenbouw (groep 7-8).

Opmerkingen:

Voor horende kinderen bruikbaar, maar voor dove kinderen te moeilijk.

Ervaringen:

Wordt genoemd en gelijk als te moeilijk aangemerkt.

Verkrijgbaar: bij Teleac.

Over de grens: Nationaal Instituut voor Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie.

D. Butte (red.), 2000.

Samenvatting:

Dit lespakket bestaat uit een docentenhandleiding, een videoband en een leerlingenbrochure. Het richt zich op het schemergebied tussen seksualiteit en seksueel misbruik. Leerlingen onderzoeken met elkaar wanneer grenzen worden overschreden. Er zijn vier lessen (voor totaal 4 lessen): Zo ben ik opgevoed; Jongens en meisjes, vriendschap en seks; Op en over de grens; Communicatie.

Doelgroep:

Voortgezet onderwijs.

Opmerkingen:

Was door een van de VSO scholen aangeschaft, maar nog niet gebruikt.

Verkrijgbaar: NIGZ, Woerden. Tel.: 0348 437 600. www.nigz.nl

Boeken en video's VSO / praktijkrichting / praktijkschool

Wat gebeurt er nu weer met me: een open en bloot gids voor pubers en hun ouders /
Peter Mayle. - Tirion-Baarn

Voorlichtingsboek voor kinderen van ongeveer 10 tot 14 jaar, waarin veel aandacht wordt besteed aan de lichamelijke en seksuele veranderingen tijdens de puberteit.

Doelgroep:

Bovenbouw basisschool, onderbouw VSO

Opmerkingen over het materiaal:

Een leuk boek waar ook een video van is. Door de komische aanpak van het onderwerp is de inhoud niet makkelijk te begrijpen voor doven. Daarmee is dit boek minder geschikt.

Verkrijgbaar: niet meer verkrijgbaar, wel te leen bij ggd, schoolbegeleidingsdienst of bibliotheek.

Video: Wat gebeurt er nu weer met me Tirion-Baarn. Nederlands gesproken - VHS - 30 min.

Samenvatting:

een tekenfilm naar een boek van Peter Mayle, ditmaal voor iets oudere kinderen en pubers. De film gaat over de lichamelijke en psychische veranderingen die jongeren allemaal doormaken tijdens hun puberteit.

Doelgroep:

Basisonderwijs/middenschool (kinderen 10-14 jaar)

Opmerkingen over het materiaal:

Wordt wel gebruikt, maar door de komische behandelwijze heeft de video veel uitleg nodig. Deze video kan niet zondermeer worden getoond aan dove kinderen. Door de abstractie hebben zij voorkennis nodig. Tevens kan de manier van presenteren juist allerlei onduidelijkheden oproepen, die in een of meerdere nabesprekingen onder de aandacht moeten worden gebracht.

Ervaringen met het materiaal:

Wordt gebruikt, maar leerkrachten hebben niet benoemd dat de video veel uitleg en nadere begeleiding vergt.

Verkrijgbaar: niet meer verkrijgbaar, wel te leen bij ggd, schoolbegeleidingsdienst of bibliotheek.

Video Seksualiteit : gebarenlexicon. Voorburg : Chr. Inst. voor Doven "Effatha" 1994.

Samenvatting:

Video met uitbeelding van woorden en betekenissen over seksualiteit. De gebaren zijn ook afgebeeld in een brochure.

Doelgroep:

SO,VSO, leerkrachten

Opmerkingen over het materiaal:

Een van de geïnterviewden vond dat de gebarenvideo seksualiteit niet voldoet. Gebaren moeten worden aangevuld, zodat nuances bespreekbaar worden. Schuttingwoorden worden tussen dove jongeren onderling gebruikt en zijn bekend. Lang niet alle docenten kennen echter de schuttingtaalgebaren

Anno 2003 wordt gewerkt aan een update op cd-rom, waardoor bovenstaande lacunes worden opgelost.

Ervaringen:

Veel scholen kennen de video. Wordt door velen gebruikt als achtergrondinformatie, om de gebaren te leren kennen. Een aantal gebruiken de video's in de lessen om de gebaren op zich te bespreken en de gebaren aan te leren.

Verkrijgbaar: Effatha Guyot, locatie Zoetermeer.

Oh, zit dat zo. J. Müller, 1993 ISBN 9026913427

Samenvatting:

Informatie met grappige illustraties (stips) over de verschillen tussen jongens en meisjes, verliefdheid, seksualiteit, voorbehoedsmiddelen etc.

Doelgroep:

VSO, onderbouw (vanaf 11 jaar)

Opmerkingen over het materiaal:

Mooie plaatjes, tekst is niet geschikt.

Verkrijgbaar: Te leen bij bibliotheek of GGD.

Video: Thema's rondom puberteit. Haren : Guyot, 1995, 81 min.

Samenvatting:

Lexiconcursus over de thema's relaties, seksualiteit, alcohol en drugs en hedendaags nieuws worden uitgewerkt in monologen en een journaal. De videoband is onderdeel van een lespakket van zes lessen, ontwikkeld voor ouders met kinderen van 12 jaar en ouder. De band is ook geschikt voor andere toepassingen, bv. binnen voorlichtingslessen. Groningse gebaren

Doelgroep:

Ouders van pubers; ook: docenten VSO

Opmerkingen over het materiaal:

Het is geen voorlichtingsvideo, maar een gebarentaalvideo. In de cursus leren ouders gebaren en leren zij de gebaren toe te passen. Door de opzet van de video (uitgewerkte monologen over bijvoorbeeld ruzie in een relatie, een pornoboekje dat gevonden wordt) is zij ook geschikt als aanleiding voor gesprekken met dove jongeren.

Verkrijgbaar: Haren: Koninklijke Effatha Guyotgroep. De cursus wordt o.a. in Haren en Amsterdam gegeven.

Het grote wonder. L. Nilsson, Ploegsma, ISBN 90 216 7000 3.

Samenvatting:

Boek met kleurenfoto's die de bevruchting tot aan de geboorte in beeld brengen.

Doelgroep:

Niet specifiek.

Opmerkingen over het materiaal:

Mooi boek met prachtige foto's over de conceptie en groei van de foetus en baby. De foto's geven een beeld van het technische verhaal van de bevruchting en de groei van het kind in de buik van de vrouw. Voor dove kinderen is echter niet altijd duidelijk dat wat op de foto's staat zich in de buik van de vrouw plaatsvindt. De vertaalslag van de foto's naar de werkelijkheid vraagt daarom extra aandacht, en kan ondersteund worden door tekeningen.

Ervaringen met het materiaal:

Niet specifiek benoemd.

Verkrijgbaar: Via de boekhandel of bibliotheek

Wij krijgen een baby. L. Nilsson, Uitgeverij Ploegsma, ISBN 9021612771.

Samenvatting:

Een boek over zwangerschap voor jonge kinderen, met de beroemde foto's van het ongeboren kind in de buik die we kennen uit "Het grote wonder".

Doelgroep:

Basisonderwijs.

Opmerkingen:

Werd gebruikt in het VSO. Idem als "Het grote wonder".

Verkrijgbaar: Via de boekhandel

Vriendschap : vrienden maken en vrienden blijven / SOMMA, Federatie van Ouderverenigingen (FvO). 2001

Samenvatting:

Een titel uit de serie 'Gewoon zo!'. Over hoe je contact maakt , wanneer iemand een vriend is, vriendschap onderhouden, afspraken maken, ruzie, verliefd, grensoverschrijdend gedrag, seksueel misbruik. Het boek bestaat uit korte teksten, met enkele tekeningen ter illustratie.

Doelgroep:

Jongeren met een (verstandelijk) handicap.

Opmerkingen:

Bevat veel tekst en is voor talige jongeren toegankelijk.

Verkrijgbaar: Somma of FvO, www.spd.nl of www.fvo.nl

Materialen sociale vaardigheden vso / praktijkrichting / praktijkschool

Stel je voor

Spondi, Stichting (Speciaal Onderwijs Didam) Schraven, J. – 1993.

www.spondi.nl

Samenvatting:

Behandelt de training van sociale vaardigheden. Programma "Sociale vaardigheden voor zwakbegaafde jongeren". Multiband met een handleiding, bladen met stappenkaartjes, kopieerbladen, aftekenlijsten en een leerlingvolgsysteem. Inhoud: o.m. kennismaken, luisteren, iets vragen, nee zeggen, praatje beginnen, iets bepraten, kritiek krijgen en geven, telefoneren, stage/werk.

Doelgroep:

VSO, MLK, praktijkschool

Ervaringen met het materiaal:

Wordt naar tevredenheid gebruikt in de Praktijkrichting, waar veel aandacht wordt besteed aan omgangsvormen.

Verkrijgbaar: Spondi

Leefstijl voor jongeren : sociaal-emotionele vaardigheden voor het basis en voortgezet onderwijs 1998

www.leefstijl.nl

Samenvatting

Het doel van deze methode is het stimuleren van een gezonde ontwikkeling en het voorkomen van ongewenst gedrag. Vaardigheden die geoefend worden zijn onder andere: vrienden maken en houden, rekening houden met elkaar, luisteren en zeggen wat je voelt, omgaan met pesten en groepsdruk, nee zeggen, weten waar je goed in bent, complimenten geven, omgaan met mensen thuis, weten wat je belangrijk en goed of slecht vindt, keuzes maken, nadenken over risico's: gokken, roken, alcohol en drugs, stappen nemen om een doel te bereiken, omgaan met verliefdheid, seksualiteit en puberteitsproblemen. Voor vmbo, lwoo en svo biedt de methode een eenvoudig, praktisch programma met meer doe-opdrachten dan denk- en schrijfopdrachten. Voor docenten die niet één maar twee jaar met de methode werken, zijn extra lessen ingevoegd met activiteiten voor groepsvorming in het tweede leerjaar.

Bij deze methode is een programma voor vier ouderavonden opgenomen. Voor ouders is het boekje 'Het begin van de puberteit' beschikbaar dat op ouderavonden gebruikt kan worden. Het bevat tips voor het omgaan met veranderingen en problemen in de puberteit, het krijgen van meer zelfvertrouwen, het omgaan met gevoelens, jezelf zijn en blijven, het omgaan met vrienden en thuis. Bij deze methode hoort een docententraining. Het boek 'Energize' is te gebruiken naast de methode. Hierin staan kennismakings- en samenwerkingsoefeningen voor het bevorderen van een goede sfeer in de klas. Op de website zijn achtergrondinformatie en gratis proeflessen te vinden.

Doelgroep:

SO en VSO

Ervaringen met het materiaal:

De training is gevolgd, maar de methode is nog niet uitgezet in de lessen.

Verkrijgbaar: via de uitgever, zie www.leefstijl.nl

Het Grote Kanjerboek

<http://www.kanjertraining.nl/>

Samenvatting:

Het Grote Kanjerboek is een lessenserie die zich richt op de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen. Door de verhalen en oefeningen krijgen kinderen inzicht in hun eigen gedrag en dat van de ander. Zo leren ze om te gaan met hun gevoelens, voor zichzelf op te komen, te luisteren naar anderen en conflicten op een goede manier op te lossen.

Onderwerpen:

Met gevoelens van jezelf en met de gevoelens van de ander weten om te gaan.

Ja en nee kunnen zeggen. JA als je iets prettig vindt, en NEE als je iets vervelend vindt.

Je mening vertellen (maar niet altijd!)

Een ander durven vertrouwen en te vertrouwen zijn.

Samenwerken.

Vriendschappen. Wat zijn goede vrienden, hoe onderhoud je een vriendschap, hoe raak je vrienden kwijt.

De kunst van vragen stellen/belangstelling tonen. Probeer een ander te begrijpen.

Kritiek durven en kunnen geven.

Doelgroep:

Basisonderwijs en voortgezet onderwijs.

Opmerkingen over het materiaal:

bruikbaar voor het bespreekbaar maken van het zelfbeeld, zelfvertrouwen en gevoelens.

Kanjers is een van de weinige materialen die deze onderwerpen bespreekbaar maken.

Ervaringen met het materiaal:

Op een school is de training gevolgd, implementatie heeft nog niet plaatsgevonden.

Verkrijgbaar: informatie via www.kanjertraining.nl

Omgaan met elkaar / Effatha Guyot, Zoetermeer.

Samenvatting:

Zelfontwikkeld, verouderde lessenserie voor sociaal-emotionele vaardigheden.

Doelgroep:

VSO, praktijkschool

Opmerkingen over het materiaal:

Verouderd, er wordt gewerkt aan een update. Bruikbaar in de Praktijkrichting om sociaal-emotionele aspecten rondom seksualiteit en relaties te bespreken.

Ervaringen met het materiaal:

Wordt al jaren gebruikt.

Verkrijgbaar: Niet voor publicatie, zelfontwikkeld materiaal dat niet is uitgegeven.

Lang leve de liefde. Leiden, Zorn Uitgeverij.

Lespakket bestaande uit een leerlingenmagazine, een video en een handleiding.

Over veilig vrijen, relaties en seksualiteit in de basisvorming van het vmbo.

Veilig vrijen is in het vernieuwde lespakket 'Lang leve de liefde' het centrale thema. Er wordt aandacht besteed aan het voorkomen van hiv, andere soa en ongewenste zwangerschappen. Thema's zoals het overschrijden van je eigen grenzen en die van de ander komen ook aan bod. Naast kennisoverdracht over veilig en onveilig seksueel gedrag, wordt aandacht besteed aan het stimuleren van een positieve, verantwoordelijke houding ten aanzien van seksualiteit. Uiteraard komen ook de leuke en spannende, maar ook kwetsbare gevoelens die horen bij contact maken, verliefdheid, verkering en vrijen etc. aan bod.

Vaardigheden

In de vernieuwde versie van 'Lang leve de liefde' wordt meer rekening gehouden met lesgeven in multiculturele klassen, verschillen in normen en waarden rond seksualiteit, relatievorming onder jongeren en verschillende ideeën en verlangens van jongens en meisjes en hoe daar mee om te gaan. Gelijkwaardigheid en respect voor jezelf en een ander zijn belangrijke waarden die in het nieuwe lespakket naar voren komen.

Doelgroep:

VMBO.

Opmerkingen:

Werd genoemd als een van de pakketten die gebruikt kunnen worden in het VSO, maar is niet specifiek genoemd als bruikbaar voor dove jongeren.

Verkrijgbaar:

Zorn Uitgeverij, Postbus 434, 2300 AK Leiden, tel: 071 514 91 41.

---

www.Zoenzo.nl De site over relaties en seksualiteit voor jongeren met een handicap. Ontwikkeld door NISSO en CG-Raad.

Doelgroep:

Jongeren met een handicap.

Samenvatting:

Website voor jongeren met concrete informatie over seksualiteit. Via thema's (o.a. verliefd en de eerste keer, verandering, seks met je zelf) of via een woordenboek kan gezocht worden op allerlei onderwerpen, waarbij kort (en talig!) uitleg wordt gegeven over het desbetreffende onderwerp. De illustraties zijn niet ter verduidelijking gebruikt, maar om de site aantrekkelijk te maken. Ook kan er worden gediscussieerd en is een lijst met adressen en links opgenomen. Voor talige dove jongeren wel geschikt, maar voor de minder talige dove jongere minder toegankelijk.

---

www.weetal.nl Over liefde, relaties, intimiteit en seks.

Speciaal voor dove jongeren en verder voor iedereen die er ook nog iets meer over wil weten. Weetal.nl is een project van de CG-Raad, de Effatha Guyot Groep, de FODOK, de RutgersNissoGroep en Viataal.

Samenvatting:

De site weetal.nl is in de maak. Er wordt een zoekmachine gebouwd, speciaal voor dove jongeren. Met die machine kan de betekenis van woorden en begrippen opgezocht worden. De informatie wordt in tekst en beeld aangereikt.

Er komt ook een Try-out zone. Via interactieve filmpjes kunnen situaties worden uitgespeeld, waarbij dus uit verschillende opties gekozen kan worden en te zien is welke uitwerking de gemaakte keuze heeft. Er komt ook een mogelijkheid om met anderen te communiceren over liefde, relaties, intimiteit en seks. Het project werkt aan zowel de site als aan een cd-rom.

Doelgroep:

Dove jongeren.

Aanbevolen literatuur.

Hieronder staat een lijst van materialen en boeken, die van nut kunnen zijn voor de voorbereiding en uitvoering van seksuele vorming aan doven en die niet in de interviews zijn genoemd.

Cursus sociale vaardigheden

Bureau DDS, Doventeam Zuid West Nederland, VIA, Doventeam Zuid, De Riethorst en PsyDoN

Bovenstaande organisaties hebben een pakket ontwikkeld waarmee doven stap voor stap 15 vaardigheden aangeleerd worden. De training is gebaseerd op de Goldstein methode; per vaardigheid vindt men een fout voorbeeld, leerpunten en een goed voorbeeld. De vaardigheden kunnen in een doorlopende training aangeboden worden maar kunnen ook als los onderdeel gebruikt worden in groepswork of individuele therapie. Het videomateriaal is op doven en slechthorenden afgestemd middels Nederlandse Gebarentaal, gesproken Nederlands en ondertiteling. In het handboek vindt men de handleiding voor de trainers met aandachtspunten voor het werken met deze doelgroep. Het pakket bestaat uit een cursushandboek en de twee videobanden.

Verkrijgbaar: Psydon, (tekst-)tel.: 020 521 82 08. www.psydon.nl.

Bosch, E.

Seksuele voorlichting aan mensen met een verstandelijke handicap : de kunst van het verstaan / E. Bosch en E. Suykerbuyk . - Baarn : H. Nelissen, 2000. - 180 p. : ill.

ISBN 9024414350

Samenvatting:

Samenvatting:

In dit boek wordt op een praktische, herkenbare en methodische wijze aangegeven hoe seksuele voorlichting gegeven kan worden aan mensen met een verstandelijke handicap. Met behulp van de methodiek van de hermeneutische cirkel wordt stilgestaan bij het verhaal van die ene, unieke mens, of die nu een lichte, een matige, een ernstige of een diepe verstandelijke handicap heeft. Aan bod komen het belang van kennis van de lichamelijke, verstandelijke, sociale en met name emotionele ontwikkeling, alsmede de opvoedings- en ontwikkelingsgeschiedenis. Tegenstrijdigheden binnen de persoonlijkheidsstructuur worden uiteengezet. Er wordt ingegaan op het lichaamsbeeld, normen en waarden, relatievorming en weerbaarheid, op kanalisatie van seksuele gevoelens en masturbatie. Ook wordt aandacht besteed aan de toon binnen seksuele voorlichting en aan seksuele variaties, homoseksualiteit, seksualiteit en autisme, kinderwens, lichaamsbeleving, de grens functie- emotie en aan seksueel misbruik. In het kort komen enkele specifieke thema's aan de orde zoals: exhibitionisme, fetisjisme, het gericht zijn op kinderen.

Beck, G.

Opgroeien in een horende wereld : dove kinderen en adolescenten : ontwikkeling, problemen, psychische hulpverlening / Beck, G. en E. de Jong . - Twelle : Van Tricht Uitgeverij, 1990. - 191 p.

ISBN 9073460018

In dit boek - dat als een standaardwerk gezien kan worden - zijn gegevens over de ontwikkeling, problemen, mogelijkheden en moeilijkheden van diagnostiek en hulpverlening aan dove kinderen en adolescenten overzichtelijk bijeengebracht.

Marneth, A.

Seksuele vorming; een raamwerk voor opvoeders, docenten en voorlichters /

A. Marneth - Den Haag : Rutgers Stichting, 1994. - 58 p

Samenvatting:

Dit raamwerk biedt een handvat aan iedereen die kinderen en jongeren tussen vier en achttien jaar begeleidt bij hun seksuele ontwikkeling. Aan de hand van zes kernbegrippen wordt voor vier leeftijdsniveaus een groot aantal onderwerpen op het gebied van de seksualiteit behandeld, zoals: anatomie en fysiologie, verliefdheid, communiceren, seksuele relaties, seksueel overdraagbare aandoeningen etc. Achterin de publicatie is een uitgebreide lijst opgenomen met achtergrondliteratuur, boeken over seksualiteit voor de verschillende leeftijdsgroepen en nuttige adressen.

Ebbers, S.

Seksualiteit en seksueel misbruik : werkboek voor agogische en zorgverlenende beroepen / S. Ebbers . - Baarn : HB Uitgevers, 2002. – 192 p. + cd-rom : foto's. - ISBN 9055743577

Samenvatting:

Professionele hulp- en zorgverleners krijgen in hun werk regelmatig te maken met het vraagstuk seksualiteit. Een goede houding en communicatie zijn bij dit thema van essentieel belang, maar de ervaring leert dat sommige professionals daar problemen mee hebben. Dit informatieve boek is een hulpmiddel met voorbeelden, casus, opdrachten en werkvormen. Ze helpen de lezer theorie over seksualiteit te koppelen aan de (toekomstige) beroepspraktijk, en de eigen mening te bepalen rond belangrijke vraagstukken. De ontwikkeling van een correctie beroepshouding loopt als een rode draad door de onderwerpen die aan bod komen: normen en waarden, afstand en nabijheid, seksueel misbruik, preventie en voorlichting. De persoonlijke seksualiteitsbeleving van zowel de lezer als van verschillende doelgroepen komt aan bod, evenals seksueel misbruik binnen deze groepen: kinderen, jongeren, verstandelijk en lichamelijk gehandicapten, mensen uit verschillende culturen en ouderen. Per hoofdstuk staan leerdoelen geformuleerd.

Meier, K.

Knuffel heeft zorgen / K. Meier, A. Bley (ill.). – Antwerpen, Rotterdam : De Vries-Brouwers, 1997. 28 p. - Isbn 9053413340.

Samenvatting:

Prentenboek dat voorgelezen kan worden. Het gaat over Marjolein, die seksueel misbruikt wordt door haar stiefvader. Haar knuffel geeft advies en Marjolein zoekt hulp. Prentenboek dat kinderen in vergelijkbare situaties een aanmoediging kan geven hun zwijgen te verbreken. Met adressen van hulpverlenende instanties. Voor de middenbouw van het basisonderwijs geschikt.

Doelgroep:

Vanaf ca. 4 jaar. Wordt geadviseerd voor de middenbouw van het SO te gebruiken. Dit boekje vraagt zorgvuldige begeleiding.

Aandachtspunten leesboeken¹

Voor beginnende dove lezers van 7 à 8 jaar zijn er redelijk veel geschikte leesboeken, die voor beginnende (horende) lezers zijn geschreven. Boeken met ongebruikelijke, soms omwille van de "eenvoud" korte, namen kunnen echter voor dove lezers verwarrend zijn. Een ander euvel waaraan deze categorie boeken lijdt, is dat ze soms te beknopt zijn, waardoor dove lezers onvoldoende informatie over het verhaal krijgen; dove lezers hebben juist behoefte aan extra informatie.

Waar let je verder op bij het kiezen van leesboeken voor dove kinderen?

Bij de eerste oogopslag:

- -zien de omslag en de illustraties er aantrekkelijk en niet al te kinderachtig uit?
- -zijn de titel en de flaptekst duidelijk en ondubbelzinnig?
- -ziet de bladspiegel er overzichtelijk uit? D.w.z.: tekstblokken met niet te lange zinnen en vrij korte, logisch afgeronde hoofdstukken i.p.v. over meerdere regels lopende zinnen op volle pagina's.

Verder kijkend:

- -wordt er duidelijk verteld waar het over gaat, zonder te veel aan de kennis van de lezer over te laten?
- -is de verhaalwereld goed toegankelijk?
- -wordt nieuwe informatie niet te snel geïntroduceerd?
- -zijn er niet te veel lange, moeilijke zinnen?
- -is er niet te veel sprake van voor dove kinderen moeilijk toegankelijk taalgebruik: woordspelingen, figuurlijk taalgebruik, jargon, zinnen met relatief veel korte, op het oog betekenisloze, woorden (bv. hij kan het niet aan, hij geeft er hoog over op)?
- -is het altijd wel duidelijk wie wat zegt?
- -is het duidelijk wie het verhaal vertelt, een alwetende verteller of een van de personages?
- -wordt het verhaal chronologisch verteld, zonder tussentijdse terugblikken?
- -zijn de verwickelingen in het verhaal goed te volgen, is het verhaal niet te ingewikkeld en blijft het boeien?
- -spreken de personages aan?
- -worden gevoelens duidelijk en expliciet beschreven?

Op een veertigtal boeken na (bijvoorbeeld de Troef-reeks en de speciaal voor dove kinderen geschreven Leopold-serie) zijn er geen boeken die aan alle hiervoor geformuleerde eisen voldoen. Dat kan ook bijna niet en dat hoeft ook niet altijd. In onze selectie zijn voor één bepaalde leeftijdsgroep soms boeken van verschillende taalkundige moeilijkheidsgraden opgenomen. Omdat soms het onderwerp naar ons idee zo belangrijk was en de behandeling daarvan zo toegankelijk, dat we een aantal taalkundige minpunten op de koop toe hebben genomen. En zo blijft het schipperen, ook al omdat ieder kind weer anders is en eigen leeswensen en een eigen leesniveau heeft.

---

¹ (Onderstaande tekst is overgenomen van: Fodok keuzelijst op het net. Info. <http://www.xs4all.nl/~hvgeest/start.htm>).

Aandachtspunten non-fictie

Informatieve boeken worden op de scholen vaak uitsluitend gebruikt voor informatieverwerving. Toch kunnen ze een belangrijke rol spelen bij de leesbevordering. Gebleken is dat voor minder vlotte lezers een informatief boek over een bekend en favoriet onderwerp soms toegankelijker is dan een verhalend boek van een vergelijkbaar taalniveau. Mogelijk kunnen informatieve boeken zo het leesplezier verhogen en als opstap dienen voor het zelfstandig lezen van fictie.

Bij de selectie van non-fictie moet gelet worden op inhoudelijke kwaliteiten, op wijze van presentatie en op taalgebruik. Zoals gezegd levert het taalgebruik soms minder problemen op wanneer het boek een onderwerp behandelt, dat de dove of slechthorende lezer aanspreekt. De wijze van presentatie kan dan mede bepalen of de tekst toegankelijk is. De informatie moet overzichtelijk en aantrekkelijk gepresenteerd worden, de bladspiegel mag niet te chaotisch ogen en illustraties moeten duidelijk zijn met heldere onderschriften. Veel informatieve boeken hebben een te moeilijke hoofdtekst, maar als tegelijkertijd de illustraties goed van kwaliteit zijn en de onderschriften duidelijk en niet te beknopt, kan het boek toch een aanwinst zijn voor een dove of slechthorende lezer. En wat natuurlijk altijd geldt: een boek moet redelijk recent zijn en juiste en relevante informatie bevatten, het mag niet klakkeloos vertaald zijn en ook zeker niet op vooroordelen en stereotypen gebaseerd zijn.

Overzicht van geïnterviewde personen

Instelling	Naam	Functie
Koninklijke Effatha Guyot Groep Praktijkgerichte opleiding	Ina van Urk	Vertrouwenspersoon / leerlingenmentor / V&V trainer
	André Sonneveldt	Docent gezondheidskunde
	Monique de Haan	Docent AVO
Basisonderwijs	Ankie Bronsveld	Groepsleerkracht
Ammanschool	Etienne Scheeper	Docent verlengde basischool / projectleider
	Clementine Koopman	Docent bovenbouw
	Liesbeth Veldtman	Docent bovenbouw / lid projectgroep
Guyot school	Renate Deij	Docent
	Joep van Vlodrop	Docent (+ doof)
Koninklijke Auris Groep Amman College	Frans de Groot	Intern begeleider en docent VSO
Dr. M. Polanoschool ²	Esther Erkelens	Groepsdocent en docent zelfverdediging
	Dirk Vreeswijk	Ontwikkelaar en docent zelfverdediging
	Jan Markensteyn	Groepsdocent en docent jongensprogramma
	Joost van den Kerkhof	Intern begeleider bovenbouw
Viataal	Jeanne Berkelmans	Orthopedagoge / vertrouwenspersoon
	Corry Tijsseling	Projectleider Respect (+ doof)
Talent	Henriëtte Jansen	Groepsleerkracht bovenbouw / werkgroep SV/SoVa
Compas	Antoinette Spierings	Docent verzorging
	Suzanne Langers	Docent AVO (MLK)
Mgr. Terwindtschool	Paulien Hermsen	Directeur/voorzitter projectgroep
Hoeve Boschoord, De Kersenboom	Marieke Berends	Psychotherapeut
Woon werk projecten 3 ouders	Ingrid v.d. Berg	coach

² In februari 2003 is op de locatie van het Rudolf Mees Instituut de Dr. M. Polanoschool van start gegaan, een school voor dove en zeer ernstig slechthorende kinderen

Vragenlijst

Project inventarisatie voorlichtingsmateriaal seksualiteit en seksueel misbruik voor dove kinderen en adolescenten

Kenniscentrum TransAct, 16 januari 2003

Onderzoeksvraag

Inventariseren en analyseren van materialen op het gebied van seksualiteit, seksuele voorlichting en preventie, signalering en aanpak van seksueel misbruik van doven om te komen tot een beschrijving van noodzakelijke acties op deze terreinen ten behoeve van dove kinderen en jongeren, hun horende en dove ouders en dove en horende school/instituutmedewerkers (Projectaanvraag Fodok, 2002).

Begripsbepaling

Seksuele voorlichting

Seksuele voorlichting is het geven van informatie over medische, emotionele en psychosociale aspecten van seksualiteit. Seksuele vorming is gericht op de wisselwerking tussen individu en omgeving en de manier waarop maatschappelijke normen en waarden die individuele beleving kleuren en meebepalen. (Bosch en Suykerbuyk, Seksuele voorlichting aan mensen met een verstandelijke handicap, 2000: p. 45) Zowel seksuele voorlichting als seksuele vorming zijn onderwerp van dit onderzoek. Voor het gemak wordt in het vervolg alleen de term 'seksuele voorlichting' gebruikt, terwijl beide wordt bedoeld.

Seksueel misbruik

Iedere interactie waarin iemand ertoe wordt gedwongen seksuele handelingen te ondergaan of uit te voeren. Onder dwang wordt verstaan iedere situatie, waarin het slachtoffer niet het gevoel heeft te kunnen weigeren of zich aan de situatie te kunnen onttrekken. Dwang kan variëren van psychologische druk of chantage tot fysiek geweld. (G. Boland, Seksueel geweld aan de orde, 1991; geciteerd in Fodok, Een duidelijk gebaar, 2001).

Seksueel misbruik van kinderen

Alle seksuele handelingen en seksuele intimidaties tussen volwassenen en kinderen (H. Bakker, Voorzichtig met angst, 2000).

Vragenlijst

De te interviewen personen hebben op nogal uiteenlopende wijze te maken met dove kinderen/adolescenten en met voorlichting over seksualiteit en seksueel misbruik. Het is niet zinvol om een voorgeprogrammeerde vragenlijst te maken. Wel is het zaak om na te kunnen gaan welk materiaal voor de te onderscheiden aspecten van seksuele voorlichting en doelgroepen aanwezig is, of en hoe dit gebruikt wordt en in hoeverre het materiaal bruikbaar is.

Het interview bestaat uit drie delen: 1. Gegevens omtrent de sleutelfiguur; 2. Voorlichtingsmaterialen, onderverdeeld in twee poten 'communicatie' (lijst met vragen m.b.t. concrete voorlichtingsmaterialen die tevens aanzet tot de analyse zijn) en 'thema's' (lijst met onderwerpen, die uiteindelijk voor het bereiken van de volwassenheid allemaal aan bod moeten zijn gekomen) en 3. Een algemener deel over seksuele voorlichting die we 'het kader' hebben gedoopt.

Deel 1 : Gegevens omtrent de sleutelfiguur

- Naam, m/v, afdeling/lokatie, functie
- Welke ervaringen heeft u met voorlichting over seksualiteit aan dove kinderen/jongeren? (bv. zijdelings als orthopedagoge; alleen bij misbruik (vertrouwenspersoon))
- Welke groep(en) doven (bv. leeftijd, leerlinggroepen, gedragsproblematiek)?
- Op welke wijze seksuele voorlichting gegeven? (reguliere lessen, bijzondere lessen, individueel, als ouder in thuissituatie) ! Bij leerkrachten doorvragen: in welke lessen, hoe vaak per jaar (of per groep), komt het altijd expliciet aan bod of ook ad hoc, ...
- Voor ouders: op welke wijze met SO/instituten te maken? (kind dat leerling is, MR, ...)
- Met welke voorlichtingsmaterialen heeft u gewerkt?
- Welke voorlichtingsmaterialen kent u?
- Naar welke voorlichtingsmaterialen heeft u gezocht?

Tussenstap: inventariseren welke voorlichtingsmaterialen iemand kent/heeft. Opschrijven cq afstrepen en –als het er veel zijn – een paar materialen selecteren om nader te bespreken.

2a Communicatie (tevens aanzet tot analysecriteria)

Vragen met betrekking tot concrete voorlichtingsmaterialen

- Vorm van het voorlichtingsmateriaal (boek, video, pop, beeldmateriaal, ...)
- Voor welke doelgroep (ouders/medewerkers/kinderen)?
- Voor welk(e) leeftijd / niveau?
- Is aanpassing van het materiaal voor de – dove – doelgroep nodig? In welk opzicht?
- Wordt het materiaal daadwerkelijk gebruikt? Door wie? (en hoe?)
- In welk verband wordt het materiaal gebruikt? (onderdeel van een reguliere les, voorlichtingsles, individuele voorlichting)
- Hoe wordt seksualiteit benaderd? (bv. als het gaat om preventie seksueel misbruik dan is de benadering vaak negatief)
- Is er apart aandacht voor seksueel misbruik?
- Welke gebaren / woorden worden gebruikt? Sluit dit aan bij de doelgroep? Is er ruimte voor eigen termen/gebaren van de doelgroep?
- Van welke communicatievormen wordt gebruik gemaakt? (Is het materiaal bruikbaar in meerdere gebarentaalvarianten? Is het bruikbaar voor orale doven?)
- Wat is er nodig om met dit voorlichtingsmateriaal te kunnen werken met dove kinderen/adolescenten?
- Wat zijn de ervaringen met het voorlichtingsmateriaal?

Vragen over de seksuele voorlichting

- Hoe is voorlichting over seksualiteit ingebed? Maakt zij bv. deel uit van een begeleidingsplan of onderwijscurriculum?
- Hoe wordt aan de kinderen/jongeren overgebracht dat er aanrakingen prettig, maar ook onprettig kunnen zijn? (ja/nee-gevoelens)
- Hoe is voorlichting over seksueel misbruik ingebed?
- Bekijk je van tevoren wat de kinderen/jongeren al weten? Hoe?
- Hoe wordt gekeken of de voorlichting is overgekomen en wordt verwerkt? (bv. door er later op terug te komen, door opdrachten voor de kinderen)
- Wat wil je met de voorlichting bereiken?
- Wat vind je moeilijk en wat makkelijk bij het geven van seksuele voorlichting?
- Wat zijn de randvoorwaarden om seksuele voorlichting aan doven te kunnen geven? (bv. moet de voorlichter gebarentaal kennen, in hoeverre moet zij/hij bekend zijn met de dove (jongeren)cultuur, is een speciale training vereist?)
- Wat ontbreekt naar inzicht van de geïnterviewde bij de door hem/haar bekende voorlichtingsmaterialen? (bv. voor specifieke doelgroep, thema, aanpak, uitleg)
- Wat wordt zelf aangevuld en hoe? Is er materiaal dat zelf ontwikkeld is?
- Welke eisen moet je stellen aan voorlichtingsmateriaal voor doven?
- Hoe sluit je aan bij de dovencultuur? (gedragsregels binnen dovencultuur)
- Moet er specifiek materiaal voor doven worden ontwikkeld?

2b Themalijst	
Indeling gebaseerd op 'Geen kind meer', Rutgers stichting, 1992	
Op basis van de themalijst kan worden gecheckt welke onderdelen van de voorlichting 'gedekt' worden door het materiaal.	
	Ikzelf
2-6 jaar	<p>Kennis van eigen lichaam</p> <p>Ontdekken, benoemen eigen lijf (verschillende lichaams- en geslachtsdelen)</p> <p>Ervaren van eigen lichaam (strelen, knuffelen)</p> <p>Verschil tussen meisjes en jongens</p> <p>Verschil tussen jong en oud</p> <p>Wat is leuk, mooi aan eigen lichaam</p> <p>Gevoelens: verliefdheid, schaamte</p>
	De ander
	<p>Manieren van naar anderen kijken en hoe kijken anderen naar jou</p> <p>Welke mensen zijn belangrijk, wat zijn vrienden</p> <p>Waar mag je iemand aanraken, waar mag iemand jou aanraken</p>
	Seks
	-
	Ikzelf
6-12 jaar jaar	<p>Kennis van eigen lichaam, lichaamsbeleving</p> <p>Kennis van en benoemen eigen lijf, geslachtsdelen (ook inwendig)</p> <p>Voortplanting, zwangerschap</p> <p>Ervaren van eigen lichaam, verschil tussen knuffelen en vrijen</p> <p>Kunnen ervaren van prettige aanrakingen</p> <p>Persoonlijke hygiëne</p> <p>Menstruatie</p> <p>Anticonceptie</p> <p>Verschil tussen meisjes en jongens (biologisch en sociaal), sekserollen,</p> <p>Verschil tussen jong en oud</p> <p>Wat is leuk, mooi aan eigen lichaam (zelfbeeld, rolmodellen)</p> <p>Gevoelens: verliefdheid, schaamte, schuldgevoelens, onzekerheid</p> <p>Zelfvertrouwen en weerbaarheid</p>
	De ander
	<p>Hoe maak je vrienden, hoe gedraag je je met vrienden</p> <p>Relaties (verliefdheid), verschil met vriendschap</p> <p>Waar mag je iemand aanraken, waar mag iemand jou aanraken</p>

	Grensoverschrijdingen, ja/nee-gevoelens
	Seks
	Tongzoenen Zaadlozing, orgasme Zelfbevrediging, lustgevoelens Seksuele identiteit Veilig vrijen Seks en media Seksueel misbruik
12-20 jaar	Ikzelf
	Verandering in het lichaam Gevoelens: onzekerheid, wat is normaal Fantasieën, fascinatie met seks, media Sekseverschillen, sekserollen Weerbaarheid
	De ander
	Hoe leg ik contacten Communiceren met de ander Relaties en verliefdheid Verliefdheid en vrijen/seks Emotionele betrokkenheid Seksuele identiteit Groepsnormen
	Seks
	Masturbatie Grenzen, hoever wil ik gaan, nee/ja zeggen Seksueel misbruik Anticonceptie Veilig vrijen (zwangerschap, soa)

PAD : Programma Alternatieve Denkstrategieën

Extra vragen m.b.t. **PAD**

- Bekendheid met PAD
- Wordt PAD op school gebruikt? (en zo ja, hoe: welke groepen, speciaal getrainde leerkrachten, al dan niet ondersteund, ...)

- Hoe wordt PAD beoordeeld?
- Relatie PAD met seksuele voorlichting? (bv. ziet men PAD als een noodzakelijke basis)
- Weet men dat na de introductie het programma een aantal malen vernieuwd is?
- Kent men de versie: "Ik ga voor PAD" (er is een versie voor SO en een voor VSO; gaat over lichaamsbeeld; visualiseren van je eigen geschiedenis; opnieuw beleven van diverse zintuiglijke ervaringen)

Deel 3 : Kader

In dit derde deel van de vragenlijst gaat het vooral om hoe over voorlichting, over seksualiteit en seksueel misbruik gedacht wordt, wat daarvoor geregeld is en hoe er gehandeld wordt.

- Waar ligt welke verantwoordelijkheid als het gaat om het geven van seksuele voorlichting? (ouders, school)
- Is er een terugkoppeling vanuit school naar de ouders over (het geven van) seksuele voorlichting. Zo ja, op welke wijze? (vooraf of achteraf, kunnen ouders meedenken of zelf participeren?)
- Hoe wordt gecommuniceerd met anderen (ouders/verzorgers, docenten, groepsleiders) over wat aan seksuele voorlichting is gedaan?
- !!! Hoe zit het met de ontwikkeling van communicatie- en voorlichtingsvaardigheden m.b.t. seksualiteit en seksueel misbruik van ouders, leerkrachten en groepsleiders? Zijn hier trainingen voor?
- Hoe is het klimaat in de instelling m.b.t. seksualiteit: Is het normaal om over seksualiteit te communiceren, is hier expliciet aandacht voor, is het in beleid, protocollen enz. ingebouwd, is er op getraind?
- Is er een visie als het gaat om voorlichting over seksualiteit en seksueel misbruik in de (onderwijs)instelling?
- Bij wie kan het kind/jongere terecht met vragen en verhalen over seksualiteit en seksueel misbruik?
- Wie geeft/geven seksuele voorlichting? Is die persoon/zijn die personen daarvoor getraind?

- Hoe zit het met de kennis van 'woord/gebarengedbruik'? (kennis en gedbruik van gebaren voor seksualiteit, seksuele gevoelens, vermogen om expliciet te gebaren)
- Zijn er voorlichtingsmaterialen op school en weten anderen die te vinden?
- Hoe wordt er gezocht naar voorlichtingsmateriaal over seksualiteit en seksueel misbruik?